

ՀՅՈՒ

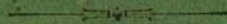
ԶՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔՆ

Ի Հ Ա Յ Ս

ԳՐԻԳՈՐ ԸՅՈՒՍՄԱՒՈՐԻԶԷՆ ԱՌԱՋ

(ԲՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ)

Գ Ր Ա Յ

Գ Է Ո Ր Գ - Մ Ե Ս Ր Ո Պ

Ա. ՊՈԼԻՆՈՎ

ՈՐԹՈՒՆ Օ. ԱԶՆՈՒՄԱՆ

1910

V

2(1)
2610

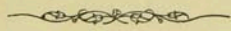
ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔՆ

281(2) Ի Հ Ա Յ Ս

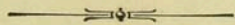
Գ-47

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻԶԷՆ ԱՌԱՋ

A
17070

(ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ)

Գ Ր Ե Ց

Գ Է Ո Ր Գ - Մ Ե Ս Ր Ո Պ

Կ. ՊՈԼԻՍ
1910

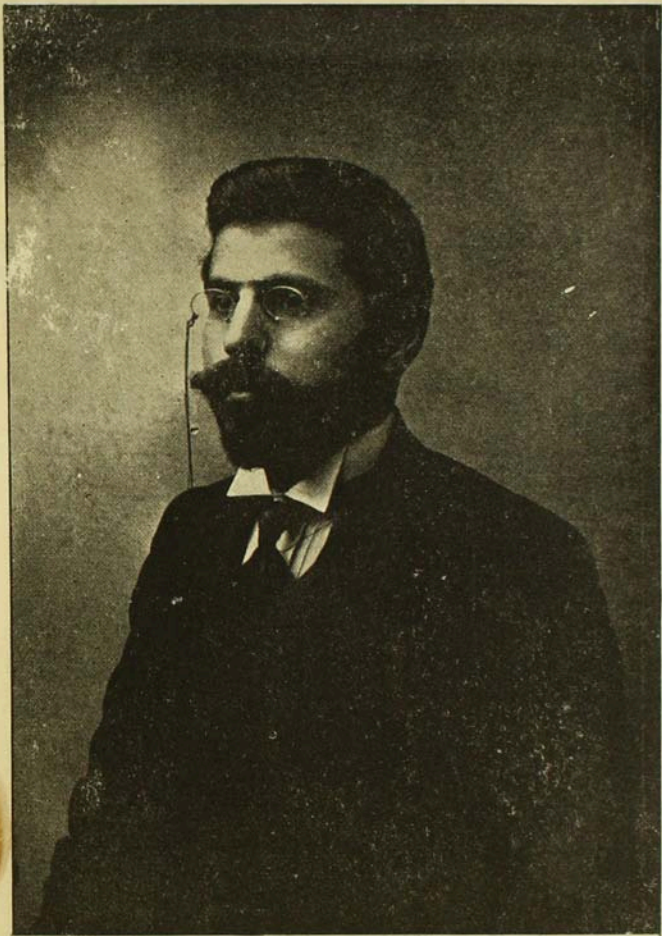

ՏՄԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ

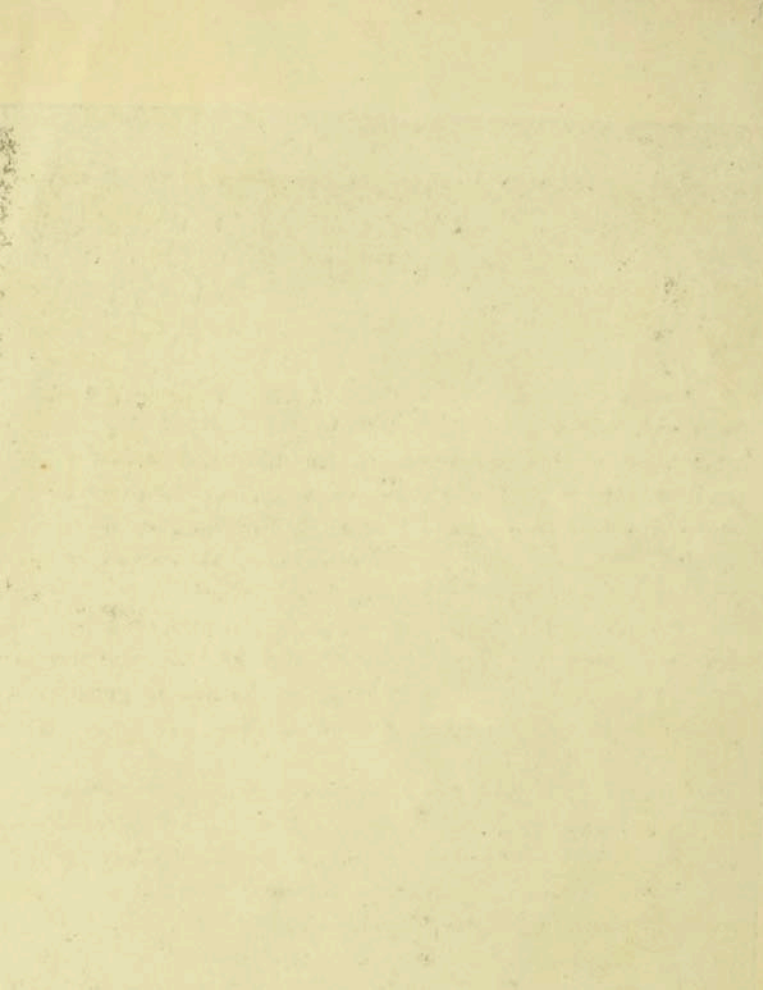
Օ. ԱՐԶՈՒՄԱՆ

№ 49

ԱՏՈՒԳՎԱԾ Է
1962 թ.

91009-06000

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Երեսուն եւ աւելի տարիներէ ի վեր քննադատութիւնը շատ բաներ փոխած է Հայ Մատենագրութեան եւ Հայ Եկեղեցիի պատմութենէն, ինչպէս եւ Հայ Պատմութենէն: Թուրքահայը գրեթէ անծանօթ մնացած է այդ ամէնուն: Ամբողջ Թուրքիոյ մէջ գրեթէ միայն Արմաշի Դպրեվանքն եղած է որ մի քիչ զբաղուած է այդ հարցերով եւ իր աշակերտներուն առջեւ բացած է քննապատմական ուղին:

Թուրքահայն իր այդ մեկուսացումին պատճառներն ունեցած է անշուշտ: Բայց այժմ վերցած են այդ պատճառները: Ժամանակը եկած է որ ինքն ալ զիտնայ թէ քննական զիտութիւնը ի՞նչ բան վերցուցած է իրմէ եւ ի՞նչ բան հաստատած:

Այսօր եւրոպական քննական ուսումնասիրութիւններուն քիչ շատ հետեւող պահպանողական մէկն անգամ կը ծիծաղի եթէ ո՛ր եւ է մէկն ելնէ յայտնելու թէ՛ Արգար Թագաւորը Հայ է, թէ՛ Թաղէոս առաքեալը եղեսիոյ մէջ բարոզած է, թէ՛ Հայկի եւ Բէլի կռիւները պատմական են այնպէս ինչպէս կը նկարագրէ Խորենացի, թէ՛ Խորենացի Ե. դարու հեղինակ մըն է, եւ լն. եւ լն.: Եւ սակայն Թուրքահայոց մէջ թերեւս դեռ կան այնպիսիներ, որոնք այդ հայկական աւանդութիւններուն մօտենալը սրբապղծութիւն կը համարին: Գիտութիւնը հարկաւ կը ծիծաղի այդպիսիներու տգիտութեան վրայ:

Ներկայ **Քննական-պատմական Ուսումնասիրութիւնը** հրատարակելով մեր նպատակն եղած է, յուրջ՝ անկողմնակալ եւ բացարձակապէս փաստացի քննութեամբ, մեր ժողովուրդին ներկայացնել հայ-եկեղեցական պատմութեան մէկ դրուագը, ամփոփելով որքան կարելի է կարծիքները գրեթէ մինչեւ հիմնական բոլոր քննասէրներու, որպիսիք են՝ Եղիշէ Արքեպ. Դուրեան, Հ. Յ. Վ. Տաշեան, Ա.

Մ. Գարագաշեան, Հ. Գեյցէր, Հիւպշման, Կարիէր, Ռ. Գիւ-
վալ, Ն. Մառ, Տիբսըրոն, Եւլն. Եւլն.:

Քննական ուսումնասիրութիւն մը ոչ կոյր քննադատ
կրնայ ըլլալ եւ ոչ կոյր մոլեռանդ: Պաշարիւնութիւնը եւ
միայն ու միայն փաստերով խօսիլը իրեն յատկանիշն են:

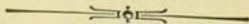
Կը յուսանք ընթերցող հասարակութիւնը կը տեսնէ մեր
այս ուղղութիւնը ներկայ հատորիկին մէջ:

Նոյն ուղղութեամբ եւ քիչ մ'աւելի երկարաշունչ աշ-
խատութեան մը արդիւնք, մօտ օրէն կը յուսանք հրատա-
րակ կ'ելնէ՝ բնաշխարհիկ նկարներով — պատրաստուած
Փարիզի Հաշէթ տպարանէն — ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱԲՆԻԿՆԵՐԸ
ԵՒ ԻՐԵՆՑ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ, որը նոյնպէս պիտի յանձ-
նենք մեր հասարակութեան լուրջ ուշադրութեանը:

1910 Մայիս 24

ԳԷՈՐԳ-ՄԵՍՐՈՊ

Ռօստոք

ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԻԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ Ի ՀԱՅՍ

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻԶԷՆ ԱՌԱՋ

1

ՀՐԷԱՅՔ ՏԱՐԱԾԻՉ ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԻԹԵԱՆ

Մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ Հրէայ տարրին ամէնէն մեծ ու յիշատակելի դերը Քրիստոնէութեան տարածման կարեւորագոյն միջոցն ըլլալն է նոյն իսկ : Բազմին մէկ խաղովը սփռուած աշխարհի չորս անկիւնները , իր ինքնութիւնը չի կորսնցնէր ան : Ամուր կապերով կապուած է մայր հայրենիքին : Օրէնքն ու Մարգարէները իր հետը տարած , անոնցմով կը սնանի միշտ : Իր երեսն՝ աչքերը դէպի Երուսաղէմ դարձուցած , Սիօնի աստուծոյն կ'աղերսէ⁽¹⁾ : Իր խորհուրդները միշտ դէպի Պաղեստին կը թուչին : Բարեւոյնի հակայ պարիսպները թրջող ջուրերուն ու Քորթար գլ տին եզերքներուն վրայ իր քնարներն ու տաւիղները վարսաւոր ուռիներէն վար կախած , հայրենիքի կարօտով կը մաշի ան : Երբ առիթը կը ներկայանայ դէպի հայրենի օճախը վերադառնալու , ուրախութեան զգլխանք մը կը պատէ զիրենք : Գունդ գունդ կը դիմեն անոնք դէպի Դաւթի

(1) Դանիէլ 2 . 10 :

քաղաքը : Իրա՛ւ , հարուստ կամ վաճառական դասակարգը չի շարժիր ու չի կրնար շարժիլ իր տեղէն . այն հեռաւոր շահաստաններուն մէջ բազմազան շահեր կը կապեն զինքը , բայց իր օգնութեան ձեռքը կը կարկառէ ան իր դարձող եղբայրներուն⁽¹⁾ : Թանկագին նուէրներով կը լեցնէ զանոնք : Անոնց հետ մէկտեղ ինքն ալ կը հրճուի մայր հայրենիքի վերականգնումը տեսնելով : Նոր նոր ուխտերով կը կապէ ինքզինքը վերադարձող տարագիրներու ճակատագրին : Իր օրէնքներն հայրենի օրէնքներն են . իր սրբազան մատեանը Երուսաղէմի թորան է⁽²⁾ . իր սինակոկաները մայրենի սինակոկաններուն նմաններն են . իր տաճարներն անգամ Երուսաղէմի տաճարին մանրանկարներն են⁽³⁾ : Յարատեւ ու կանոնաւոր սուրհանդակներ հաղորդակցութեան մէջ կը դնեն զինքը Պաղեստինի հետ : Միշտ նորանոր ու մեծարժէք նուէրներ կուգան իր հայրենասիրութիւնն ու մայր տաճարին հանդէպ տաճած պատկառանքն ու կարօտը յայտնելու : Ամէն տարի ուխտաւորութեան հարուստ ու բազմաթիւ խումբեր կը կազմէ ան . խումբեր որոնք անձկագին կարօտով կը դիմեն դէպի Սիօն , առատ պարգեւներով կը լեցնեն տաճարն ու անոր պաշտօնեաները , և իրենց հետ կը տանին պերճաշուք

(1) Եզր Ա . 1-5 , 6 . Բ . Մնաց . 1, 2 . 22 , 23 :

(2) J. Labourt, *Le Christ, dans l'empire perse*, էջ 8 : Graetz : *Histoire, des Juifs*, թրգմ . Bloch 1888, III, էջ 162 , 177 :

(3) Josephé, *Ant. Jud.* գիրք ԺԳ . գլ . Դ :

հանդէսներու հմայքն ու հայրենակիցներու կրօնական՝ մտաւորական գաղափարներն ու միտումները : Այսպիսի ուխտաւորներու կարաւաններ ամէն տարի մայիսի մեղուններու նման կը դիմէին՝ կը թափէին Երուսաղէմի մէջ՝ աշխարհի ամէն կողմերէն, Պարթեւաց, Մարաց, և Եզամացուոց երկիրներէն, Միջագետքէն, Գամրաց աշխարհէն, Պոնտոսէն, Փոլսգլխայէն, Պամփիւլիայէն, Եգիպտոսէն, Լիբէացի, Կիւրենացի, Արաբացի, Կրետացի (=կղզեցի), Հռովմայեցի հրէաներէն կամ նորադարձ հեթանոս-հրէաներէն⁽¹⁾ :

Ահա այս տարագիր հրէաները կ'ըլլան քրիստոնեայ առաջին քարոզիչներու հիւրընկալներն ու նոյն իսկ առաջին քարոզիչները : Առաջին անգամ քրիստոնեայ անուանը Անտիոքի սինակոկային մէջ կը հնչէ⁽²⁾ : Պօղոսի, Պետրոսի, Բառնաբասի և միւս բոլոր առաքեալներուն քարոզութեան առաջին վայրերն այդ տարաշխարհիկ սինակոկանները կ'ըլլան ու անոնց առաջին աշակերտները՝ այդ տարագիր հրէաները : Քրիստոնէութեան առաջին բողբոջումն այդ համասեռ կալուածին մէջ կը կատարուի նախ : Բնական է այս : Դեռ ասիթիթ տունկ մը իր մայրենի ասի մը հողով փոխադրուած ատեն՝ն միայն կրնայ ուսմանալ ու պտղաբերիլ՝ տարբեր կլիմայի ու միջավայրի մէջ : Զարմանալի չէ որ քրիստոնէութիւնը աւելի շուտ և դիւրութեամբ տարածուած է հոն ուր տարագիր հրէութիւն մը կար մակաղած :

(1) Գործք, Բ. 9—11 :

(2) Գործք, ԺԱ. 26 :

ՀՐԷԱԿԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

Արդեօք, Հայաստանի մէջ ալ կայի՞ն այդպիսի հրէայ գաղթականութիւններ ու սինակոկաներ. քրիստոնէութիւնը ի՞նչ ուղղութեամբ եկած է հաստատուիլ մեր հայրենի հողին վրայ: Այս հարցումն ընելու կը մղուինք, մտածելով թէ Հայ-Եկեղեցիի աւանդութիւնը իր ծագումը մինչև առաքեալները կը հանէ: Շահեկան է այս հարցումը, որովհետեւ քրիստոնէութիւնը կրօնական՝ քաղաքական՝ մտաւորական ու կրթական մեծ յեղաշրջութիւն մը բերած է մեր մէջ, և տուած է այնպիսի ուղղութիւններ ինչ ուղղութիւններով կամ միջոցներով որ ներմուծուած է ինքը:

Քրիստոնէութիւնն ամէնէն առաջ հրէական ազդեցութիւն մը բերած է մեզի. հրէայ ժողովուրդը տիպար ժողովուրդ մը եղած է յետագայ դարերու համար, մեր ծագումն անոր ծագումին վրայ չափուած է, մեր գրականութիւնը անոր գրականութեան վրայ կերտուած, մեր անունները անոր սլաւոնական կամ վկայարանական անուններուն վրայ ձեւուած են: Մեր ճակատագիրն անոր ճակատագիրն է: Մեր ներսէսը՝ նպատ լերան վրայ, անոնց Մովսէսն է Ամազէկացւոց դէմ⁽¹⁾. մեր Գրիգորը՝ Խոր Վիրապին մէջ, անոնց Դանիէլն է՝ առիւծներու գուրին խորը: Հրէական ազդեցութեան տակ՝ մեր Բագրատունիները

(1) Բուզանդ, Ե. դ. էջ 195, Խոր. Գ. լէ. էջ 266, Մեսրոպ Երէց, Սոփ. Զ. էջ 73-79:

Շամբաթ անուն հրէայի մը սերունդը կը նկատուին⁽¹⁾ : Ամատունիք՝ Սամփսոնի հօր՝ Մանուէլի սերունդը կ'ըլլան⁽²⁾ : Ս . Գրիգորի ծագումն՝ հրէայ , Արշակունիք՝ Պարթեւք անգամ Աբրահամի և Քեատուրայի սերունդը կը ճանչցուին⁽³⁾ : Այսպէս հայկական Վարազ անունը կը նոյնանայ Վազարիային(!) հետ , Բագարատը՝ Բագադիայի հետ ևն .⁽⁴⁾ :

Արդարեւ Հին Կտակարանի ազդեցութիւնը շատ աւելի զգալի եղած է առաջին դարերու քրիստոնեայ Հայաստանի վրայ , քան Նոր Կտակարանինը : Անոր պատմական գիրքերու ներշնչած դիւցազնական ոգին աւելի ախորժելի եղած է պատերազմիկ հայ ազնուականութեան , քան Նոր Կտակարանի համեմատաբար քաղցր վարդապետութիւնը , ինչպէս դիտել կուտայ Գեղցէր⁽⁵⁾ : Ոչ միայն մեր վկայաբանութիւններն ու պատմական գրուածները կը սիրեն հրէայ հերոսներու նկարագիրը պատշաճեցնել մեր հերոսներուն , այլև մեր ազնուական դասակարգը մասնաւոր ջանք մ'ունեցած է կարծես նմանելու անոնց . Տրդատի քաջագործութիւնները Հե-

(1) Խոր , Ա . իբ . էջ 47 , 48 , (Վենետիկ 1893)
Վարդան վրդ . ժդ . էջ 30 (Վենետիկ 1862) :

(2) Խոր . Բ . ժր . էջ 135 :

(3) Խոր . Բ . կը . էջ 148 , Վարդան վրդ . ԺԴ . էջ 29 :

(4) Խոր . Բ . կգ . էջ 142 :

(5) H. Gelzer, *Die Anfänge der arm. Kirche*, Leipzig 1895, թրգմ . Հ . Յ . Թորոսեան , «Փարսոս Բիւզանդ կառ Հայկական Եկեղեցոյ Սկզբնաւորութիւնը» , Վենետիկ 1896 :

բակկէսէն աւելի հրէայ Սամփսոնը կը յիշեցնեն :
Հսկայազօրն Տրդատ երբ եօթնօրեայ ճամբորդու-
թեամբ դէպի Մասեաց կատարը կը բարձրանայ ու
անկէ ութը «արաստոյ, անտաշ, անկոփ, ահագին,
ծանր, երկայն, ստուար և մեծամեծ» քարեր կը
դնէ իր ուսերուն վրայ, այնպիսի քարեր որոնց
մէկն անգամ «չպիտի կրնային շարժել բազմաթիւ
մարդիկ»⁽¹⁾, ու կը տանի Հովսիմեանց վկայարանը
կանգնելու համար, Գաղայի երկաթ դուռներն իրենց
սեմերովն ու նիգերովը իր ուսերուն վրայ սուած⁽²⁾
Սամփսոնը չի՞ յիշեցներ միթէ : Իսկ իր խողակերպ
վիճակովն՝ անտառները թափառող Ասորիստանեան
աշխարհակալը չի՞ յիշեցներ արդեօք⁽³⁾ : Մովսէսի ու
Ներսէսի նման եզրերն յիշեցինք արդէն . Ներսէսի
դիրքն Արշակի հանդէպ շատ չի տարբերիր նաև
Աքաաբի հանդէպ Եզրայի ունեցած դիրքէն⁽⁴⁾ :
Վրթանէս Պարսից դէմ մղուած կռիւին մէջ ինկած
հայ զինուորներուն անունները հայ Տիպիկոններու
(diptiques) մէջ անցնել կուտայ ու կը պատուիրէ
ամէն տարի անոնց յիշատակը կատարել . որովհետև—
կ'ըսէ — անոնք ալ Մակարեանց նման իրենց եզրայր-
ներուն համար կուռեցան ու ինկան ճակատամար-

(1) Ագաթ 283 :

(2) Դատ . ԺԶ . 3 :

(3) Ագաթ Ի . էջ 160 հմմտ . Ղ . Յ . Վ . Գա-
թրճեան , Տիեզեր . Պատմ . հար . Բ . 118 էջ 476—
477 (Վիէննա , 1852) :

(4) Բուդ . Գ . ԺԵ . 111—127 , հմմտ . Գ . Թագ .
ԺԸ . ԻԱ . Էն . :

տին մէջ⁽¹⁾ : Վարդանանց իտէալ հերոսներն ալ Մակարեաններն են⁽²⁾ : Հայ քահանայապետը հրէայ քահանայապետը կը յիշեցնէ շատ կողմերով : Հայ արքունիքը Դաւթի ու Սողոմոնի արքունիքէն շատ կէտեր կը ցոլացնէ իր մէջ⁽³⁾ :

Այս ամէնը, ու տակաւին ուրիշ բազմաթիւ երեւոյթներ, մեր մէջ հրէական ազդեցութիւնը կը պատկերացնեն : Քրիստոնէութեան հետ ընդունած ենք զայն : Ի՞նչ միջոցներով և կամ որո՞նց միջոցաւ : Արդեօք քրիստոնէութենէն առաջ մտած չէ՞ ան :

(1) Բուզ. Գ. Ժա. 27—28, Պատմ. Զարմից Ս. Գրիգորի, Սոփերք Զ. էջ 11 :

(2) Եղիշէ, Յեղանակ է :

(3) Հ. Գեղցէր, (նոյն անդ), յիշելով Արշակ թագաւորի և Փառանձեմի միջադէպը, կ'ուզէ հետեցնել թէ բազմակնութիւնը՝ գէթ արքունիքին մէջ՝ հրէական ազդեցութեան տակ մուտ գործած է Հայաստան : Կարելի չէ ապացուցանել սակայն : Ստուգիւ նախահայերը, այսինքն անոնք որ արիական կամ հնդեւրոպական ծագում ունէին և եկան գրաւեցին Հայաստանը, բազմակնութիւնը ճանչցած ըլլալու չեն : Բայց այդ սովորութիւնը կրնայ անոնց մէջ մտած ըլլալ երկրին նախաբնիկներէն՝ եթէ սեմական տարր մը կար անոնց մէջ, Միջագետքի բազմակին ժողովուրդներէն՝ որոնց հետ այնքան մօտէն շփուած են, և կամ Սասանեաններէն, որոնց սովորութիւններն այնքան դիւրութեամբ կրնային մտած ըլլալ հայ արքունիքին կամ նախարարական ընտանիքներու մէջ՝ մանաւանդ Արշակի ժամանակ :

ՀՐԷԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ Ի ՀԱՅՍ

Մեր պատմիչներէն շատերը հրէայ գերիներու կամ գաղութներու վրայ կը խօսին: Խորենացի կը պատմէ թէ Մեծն Տիգրան բազմաթիւ հրէայ գերիներ բերած էր Պաղեստինէն ու բնակեցուցած Վաղարշապատի ու Վանայ մէջ⁽¹⁾: Խորենացիի կը հետեւին մեր յաջորդ դարերու գրեթէ բոլոր պատմիչները. զայն կ'ընդօրինակեն. անոր ցանցերուն մէջ կապտուած են: Յովհաննէս Կաթողիկոս⁽²⁾, Թովմա Արծրունի⁽³⁾, Ասողիկ⁽⁴⁾, Վարդան⁽⁵⁾, նոր

(1) Խորենացի Տիգրանի օրով հրէական երկու գերութիւն կը յիշէ: Առաջինը կը գերէ Տիգրան Պաղոմայիդ քաղաքը պաշարելու գացած (70 Ն. Ք.) ատեն (Խոր. Բ. Ժդ. 89) և կը բնակեցնէ զանոնք Արմաւիր՝ Վարդգէսի աւանին մէջ (անդ էջ. 90), այսինքն Վաղարշապատի մէջ (հմմտ. անդ կե. 145): Ապա մեր պատմիչը այդ գերիները փոխադրուած կը ներկայացնէ Երուանդաշատ, անկէ Արտաշատ (անդ խթ. 127): Երկրորդ գերութիւնը կը կատարուի՝ ըստ Խորենացւոյն՝ Ռշտունեաց նահապետ(!) Բարդափրանի ձեռամբ, որ Հրէից քահանայապետ Հիւրկանոսի հետ բազմաթիւ գերիներ կը հանէ Մարիսայէն կամ Սամարիայէն ու կը բերէ Տիգրանի: Հայոց թագաւորին հրամանով այս վերջինները կը բնակին Շամիրամի քաղաքին՝ Վանայ մէջ (Խոր. Բ. Ժթ. 94):

(2) Յովհ. Կաթող. տիպ. Երուսաղէմ 1843 էջ 19, 20:

(3) Թովմա Արծրունի Ա. գլ. Ժ. էջ 63:

(4) Ասողիկ, Ա. գլ. Ե. էջ 43, տիպ Կ. Վ. Շահնազարեան:

(5) Վարդան վրդ. Պատմ. ԺԵ. էջ 32:

բան մը չունին ըսելիք : Համառօտաբան Խորենացին կը համառօտեն : Ի՞նչ կրնայ ըլլալ իրենց քըննական արժէքը . ոչինչ . ճիշտ իրենց աղբիւրին նման : Որովհետեւ , դժբախտաբար , պիտի խոստովանինք թէ մեր պատմահօր տուած այդ տեղեկութիւնները պատմական հիմք չունին բնաւ : Անտիգոնոսի օգնութեան փութալով՝ Փասայէլի , Հիւրկանոսի և Հերովդէսի դէմ կռուող զինուորները Պարթեւներ են և ո՛չ թէ Տիգրանի նետաձիգները : Պատմութեան հերոս Բարզափրանը մեր Ռչտունեաց նահապետը չէ : Հիւրկանոս գերի կը տարուի ո՛չ թէ Հայաստան այլ Պարթեւաստան⁽¹⁾ : Երբ Պարթեւք կը քանդէին ու կը գերէին Պաղեստինը (39 Ն . Ք .) , Տիգրան մեռած էր արդէն (55—54 Ն . Ք .)⁽²⁾ : Իր դէպի Ասորիք , դէպի հարաւ առաջին միակ արշաւանքի միջոցին՝ Տիգրան չի մտներ Հրէաստան , Պաղոմայիդն իր ծայրագոյն հանգրուանը կ'ըլլայ⁽³⁾ : Ո՞ւրկից բերած էր ուրեմն այդքան

(¹) Հմմտ . Յովսեպոս Ant. Jud. Գիրք ԺԴ : Ա . Մ . Գարագաշ , Քնն . Պատմ . Հայոց Մասն Գ . էջ 244—248 էւն :

(²) Եղիշէ եպ . Դուրեան , Ազգ . Քնն . Պատմ . (ձեռագիր) , հմմտ . Գարագաշ , նոյն անդ Գ . էջ 255 :

(³) Խոր . Բ . Ժդ . 89 , Յովս . Ant. Jud. ԺԳ . հատ . 419-421 , Գարագաշ , անդ , Մասն Բ . Գլ . Թ . էջ 108 , Մասն Գ . գլ . Գ . էջ 255 : Տիգրանի դէպի Ասորիք այս արշաւանքի մասին ահա Յովսեպոսի վկայութիւնը , զոր առաջ կը բերենք Գարագաշի նոյն գործէն , անոր մէկ երկու կէտերը ուղղելով թէոտոր Բայնախի անօրինութեամբ հրատարակուած Յովսեպոսեան նոր տպագրութենէն : «Զայնու ժամանակաւ լու եզեւ , եթէ Տիգրան ար-

հրէայ գերիներ, Խորենացիի կարկատան՞քը . ո՛չ բու-
լորովին : Քերթողահայրէն առաջ Բուզանդ ալ կը
յիշէ այդ գերիները⁽¹⁾ : Հաւանաբար Խորենացի և
Բուզանդ տարբեր աղբիւր մ'ունին իրենց առջեւ ,
եթէ ուղղակի աղերս մը չունին : Ո՛վ կամ ի՛նչ ալ
ըլլայ այդ աղբիւրը , յստակ ու մաքուր աղբերակէ
մը չի բղխիր հարկաւ⁽²⁾ :

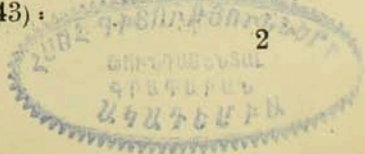
Քայ Հայոց մտեալ էր յԱսորիս 500000 արամբք
(ըստ J. Chamonardի թարգմանութեան և բնագ-
րին 300000) , և ունէր ի մտի գալ նաև ի Հրէաս-
տան : Այսպիսի մեծ և անակրնկալ վտանդ (կամ
համբաւ) զարհուրեցոյց զտիկիրնն Աղէքսանդրա և
զհամօրէն ազգն : Առաքեաց նա (կամ առաքեցին
նոքա) ընծայս մեծամեծս առ Տիգրան ի ձեռն հրեշ-
տակաց , մինչ էր նա ի պաշարել զՊտղոմայիդ :
Բամբիշն Սեղինէ , Կղէոպատրայն կոչեցեալ , որ տի-
րէր յայնժամ Ասորոց՝ ետ խրատ հպատակաց իւ-
րոց քաջութեամբ զղէմ ունել Տիգրանայ (փակել
զդրունս ընդդէմ Տիգրանայ) : Հրեշտակքն (Աղէք-
սանդրայ) զամենայն փոյթ ի մէջ առեալ՝ ածին
զթագաւորն յաղերս , ունել գութ տիկնոջն և ազ-
գին : Տիգրան ընկալաւ զպատգամաւորսն քաղց-
րութեամբ և արձակեաց բարեօք ակնկալութեամբ :
Իբրև ա՛ռ նա զՊտղոմայիդ , լուեալ եթէ Ղու-
կուղղոս , որ զհետ պնդեալ Միհրդատայ՝ առանց
ի բուռն արկանելոյ զնա—զի գերծաւ նա ի Վիրս
(Միհրդատ Կարիրայի պարտութենէն (71) ետք ա-
պաստանեցաւ ո՛չ թէ ի Վիրս այլ ի Հայաստան)—
մտեալ ի Հայս աւերէր և յաւարի առնոյր գերկիրն՝
դարձաւ յետս :»

(1) Բուզ . Գ . Ժե . 176—178 :

(2) Ըստ Բուզանդի վկայութեան (նոյն անդ)
Պարսկական բանակ մը 500 բիւր (!) կը դիմէ Հա-
յաստան Արշակի օրով , կ'աւերէ , կը քանդէ , կը

կրնա՞նք, սակայն, իսպառ մերժել և հաստատել թէ Հրէայ գաղութներ կամ գերիներ երբեք հաստատուած չեն Հայաստանի սարահարթերուն վրայ: «Չէ անհաւանական թէ, կը գրէ Գարագաշ, Տիգրան բերաւ Ասորւոց երկրէն և Պաղեստինէն հրէայ գաղթականներ, զորս զետեղեց Հայոց այլև այլ քաղաքներուն մէջ: Երկրին շինութեան համար գաղթականներ բերել Հայաստան՝ Տիգրանի սովորութենէն օտար չէր, ինչպէս յայտնի է Տիգրանա-

գերբէ ամբողջ երկիրը: Անթիւ բազմութիւն մը գերի կը վարէ դէպի Պարսկաստան: Զարմանալի է՝ սակայն՝ որ այդ գերիներու մեծամասնութիւնը Հրէաներ են: Արտաշատէն կը գերեն 9000 տուն հրէայ և 40000 տուն հայ, Երուանդաշատէն՝ 30000 տուն հրէայ և 20000 հայ, Զարհաւանէն՝ 8000 տուն հրէայ և 5000 հայ, Զարիշատէն 14000 հրէայ և 10000 հայ, Վանէն՝ 18000 հրէայ և 5000 հայ, Նախճաւանէն՝ 16000 հրէայ՝ 2000 հայ: Տարօրինակն այն է որ Հայաստանի այս գլխաւոր քաղաքներուն բնակիչները հայէ աւելի հրէայ կ'ըլլան, ու տակաւին Հայաստան անուներ կուտանք այդ գաւառներուն՝ փոխանակ Հրէաստան կոչելու զայն: Իրողութիւնը տարբեր է սակայն: Բուզանդի թիւերը միշտ առասպելական են: Թովմա Արծրունի այս թիւերուն առջեւ շուարած՝ Վանէն տարուած գերիներու 18000 հրէաները քրիստոնեայ կը կոչէ. թէեւ կը ջանայ մեկնութիւն մը տալ և Բուզանդն ու Խորենացին հաշտեցնել իրարու հետ. «և զՀրէայն որ յաւուրց Սրբոյն Գրիգորի հաւատացեալ էին ի Քրիստոս, վարեն ի գերութիւն, աւելի վտանգ նոցա քան այլոց Հրէից հասուցանելով վասն ի Քրիստոս հաւատոցն»: Թովմա Ա. Ժ. 64, հմմտ. Խոր. Դ. լե. 223 (Վենետիկ 1843):

կերտի պատմութենէն, զոր գաղթականներով լեցուց Տիգրան այլեւայլ յոյն քաղաքներու բնակիչներէն: Սակայն հաւանական է թէ հրէայ գաղթականներ եկած էին ի Հայս Տիգրանէն ալ առաջ:» (Նոյն անդ, Գ. գլ. Գ. էջ 237):

Հայաստան Ասորեստանի հիւսիսային կողմը կը գտնուէր: Նինուէի և Բաբելոնի աշխարհակալներուն հետ չափուած էր շատ անգամ: Բայց իր սահմաններէն մեծագոյն մասը, հարաւային զաւառները մանաւանդ, Ասորեստանի պետութեան նահանգներէն մէկը կը դառնային յաճախ: Տիգրիսի և Եփրատի տիղմերէն ծնած ասորեստանեան այդ աշխարհակալները մէկէ աւելի անգամներ արշաւած էին Արամէներու, Ուրշաներու երկիրը, քանդած՝ աւերած՝ կողոպտած ու գերի վարած էին: Սարիւքին կամ Սարգոն, որ Սամարիայի ծխացող աւերակներուն վրայ կը սիգար ու եփրեմեան գերիններու ետեւէն մարաթներու ամօղի մը հետապնդող թռչունին (տարմահաւ) նման կը սուրար, կը քչէր, Ուրարտուի կամ Նաիրիի և Մաննայի սարերուն վրայ ձէնկիզխանի մը շահատակութիւններով կը սոնքար: Թագազաթփաղասարներ, Ասուրնաձիրաբաղներ, Սաղմանասարներ նմանօրինակ յարձակումներ՝ արշաւանքներ դործած էին արդէն: Զարմանալու բան մը չկայ, ուրեմն, եթէ ընդունինք թէ գերիններու և կամ բնակիչներու փոխանակութիւն մըն ալ կատարուած է նաև Հայաստանի մէջ:

Ասորեստանի թագաւորներուն համար գերեվարութեան միակ նպատակն էր սազգերն իրենց մայրենի հողէն հանելով ուրիշ երկիրներ փոխադրել,

որպէս զի չկարենան շուտով զօրանալ ու ապստամբիլ : Ոչ քաղաքակրթական իտէալ մ'ունէին անոնք ոչ ալ ընդհանուր աքսորական պատիժի մը գաղափարը : Այս տեսակէտով անհասկնալի կը թուի մեզ Քարազաչի մէկ վարկածը , ըստ որում հանճարեղ պատմաբանը , չենք գիտեր մինչև որ աստիճան հետեւելով «յարգոյ Յովսէփի Վ. Սանտալճեանի» թելադրութեան , Հայաստանի գաւառներէն մէկուն Սպերանունին և Սիպերիա անունն միջևէ՝ իրրև աքսորավայր՝ յարաբերութիւն մը կը տեսնէ : Ուստի կը գրէ . «Արարատայ հիւսիսային արեւմտեան կողմն էր իբր Սիպերիա , ուր Բաբելոնի , թերևս նաև Ասորեստանի թագաւորք կը զրկէին ՚րէայ գերիներ , եւ , կ'աւելցնէ , այսմ շատ յարմար կուգայ Սպերանուն հիւսիսային-արեւմտեան գաւառ Հայոց , որ ի վաղուց համարուած է երկիր Բագրատունեաց , կարծելոց ծագմամբ ՚րէայ» (1) : Անախրոնիզմ մը կայ հոս : Որովհետեւ այժմու Սիպերիան , իրրև ցուրտ՝ սառնամանեաց երկիր մը , աքսորավայր մըն է , մեր Սպերն ալ աքսորավայր մը եղած պիտի ըլլայ Բաբելոնի գերիներուն . . . : Ինչպէս ըսինք , ասորեստանեան թագաւորներուն նպատակն աքսորանք չէր : Երբ Հրէաներ Քաղդէացւոց և Նղամացւոց երկիրները կը փոխադրէին , Քաղդէացի , Նղամացի ու Նմաթացի գերիներ ալ Պաղեստին կը տարուէին(2) :

(1) Քնն. Պատմ. Գ . գլ . Գ . էջ 256 :

(2) Հմեռ . Դ . Թագ . Ժէ . 25 , 26 , Եզր . Դ . 8 , 10 . M. Fontane, *Les Asiatiques*, էջ 310 , *La Grèce*, էջ 89 . Maspéro, *Hist. Anc.* (abrég.) էջ 892 , Գէորգ-Մեսրոպ , Ներած . ԺԲ . Մարգարէից-Անդէ (ձեռագիր) :

Մենք չէ որ հակառակ պիտի ըլլանք հրէայ գերիներու գոյութեան Հայաստանի մէջ, բայց բռնի քաջքշուքներն ալ աւելորդ կը նկատենք լուրջ ուսումնասիրութեան մը համար:

Հրէայ տարագիրներն, ըստ Ս. Գրոց Վկայութեան, տարուած էին Բաբելոն կամ Քաղդէաստան⁽¹⁾: Արդ, Հրէայք Բաբելոն ըսելով կը հակընային Տիգրիսի և Եփրատի ոռոգած բոլոր երկիրները, ամբողջ Միջագետքը, Մեծ Հայաստանի մէկ մասը, և Տիգրիսի արեւելեան եղերքներուն վրայ գտնուած գաւառներէն մէկ քանին:⁽²⁾ Իր ամէնէն անձուկ խնստովը, այդ աշխարհագրական անունը կը ներկայացնէր Սորաէն (Պասրա^o) մինչև Նեհարդիա, այսինքն Շաթիւլ-Արապէն մինչև Հայաստանի Կորդուաց և Աղձնեաց լեռները: Հրէայ բնակչութեան կեդրոններ եղած են ո՛չ միայն Մախոզէ (Սելեկիա), Սորա, Պերոզչապուհ, այլ առաւելապէս Նեհարդիա⁽³⁾, կեդրոն՝ այնքան մօտիկ Հայաստանի: Թալմուտներու Բաբելոնն այն երկիրն է որ գլորդեց պահ մը այրարատեան զինուորներուն տոքին տակ, ու Տիգրոնի անձին վրայ Ասորեստանի անարկու աշխարհակալներէն մէկը կարծեց տեանել: Հետեւարար հաւանական է թէ ոչ միայն հրէայ գերիներ՝ Ասորեստանի տիրապետութեան ժա-

(1) Ա. Մնաց. Թ. 1, Բ. Մնաց. 1, 9. 20, Եզր Բ. 1 ևն. .:

(2) Neubauer, Géographie du Talmud, էջ 320 J. Labourt, Le Cristianisme dans l'empire perse, 1904 էջ 7, Graetz, Hist. des Juifs, Թրգմ. նոյն էջ 162 ևն. .:

(3) Տե՛ս նախորդ ծանօթութեան հեղինակները:

մանակ ուղղակի հաստատուած էին Հայաստանի հա-
րաւային և նոյն իսկ վերին գաւառներուն մէջ⁽¹⁾,
այլ և Մեծն Տիգրանի օրով իրենց նախկին գաղութ-
ներէն հանուած ու բերուած էին Այրարատ : Ոչ
միայն Նինուէի վեհապետներուն թողած արձանա-
գրութիւններէն ոմանց մէջ այնպիսի յիշատակու-
թիւններ կան, որոնք նմանօրինակ գաղթականու-
թիւն մը կը մատնեն, այլ և մենք կրնանք անպայ-
ման ենթադրել թէ թերեւս առևտրական շահեր
քաշած՝ բերած էին հրէայ վաճառականներն ու ար-
հեստաւորները դէպի Հայաստան : Այդ գաղթա-
կաններուն կամ վաճառականներուն թիւը սակա-
ւաթիւ ըլլալու չէր անշուշտ : Այլապէս չէ կարելի
մեկնել այն խոր ազդեցութիւնը զոր հրէութիւնը
ունեցած է մեր վրայ : Միջագետքի, Ասորիքի,
Եգիպտոսի քրիստոնէականներուն չափ մենք ալ ազ-
դուած ենք Հին Կտակարանէն՝ հրէութենէն : Ասոր
համար Ասորական կամ Յունական եկեղեցիներու
ազդեցութիւնը բաւական չէին : Հրէայ տարրի մը

(1) J. De Morgan, *Recherches sur les orig.
des peuples du Caucase*, Paris 1889, Գլ. Ե.
էջ 108 : Նշանակութեան արժանի է Մցխեթի մէջ
գտնուած երրայական արձանագրութիւն մը որ
«131րդ տարին» (Ասորեստանեան թուականի) թուա-
գրութիւնը կը կրէ, և որ կ'ապացուցանէ՝ թէ «Ա-
սորեստանեան թուականէն» առաջ Անդրկովկասի
մէջ իսկ Հրէայ գաղթականութիւն մը գոյութիւն
ունեցած է : Յիշենք մասնաւորապէս Դամասկոսի
գերեվորութիւնն ի Հայս-Թագղաթփաղաար Գ. Բ.
ձեռամբ : (Հ.մ.մ. Maspero, *Hist. Anc.* (abrégé) 1905
էջ 472, Գ. Թագ. Ժ. 2. 10 :

ուղղակի գործունէութիւնը կ'երեւի մեր մէջ : Առաջին դարերու քրիստոնեայ Հայաստանը շատ բաներ առած է հրէութենէն, զորս չկրնար ընդունած ըլլալ Ասորի եկեղեցիէն և ոչ ալ Կապադովկոյ եկեղեցիէն : Նոյն իսկ մօր լեզուին մէջ կը գտնուին այնպիսի բառեր, որ սովորաբար ասորական ազբիւրէ կը կարծուին մուտ գտած ըլլալ մեր մէջ, զորս կը կարծենք թէ ուղղակի հրէութեան կամ հրէայ գաղթականներուն միջոցաւ ընդունած ենք :

Ահա այն աչքառու բառերը որոնք որքան ասորերէնէն, նոյնքան և աւելի՛ երբայեցերէնէն կրնան եկած ըլլալ :

Դաշիշ	ասոր.	gā'ēšā	թոյ.	gā'ēš
Դաշու	"	gā'ūšā	"(արմ.)	gā'ūš
Դշուք	"	gezēšā	"(չործ)	gezēš
Խանութ	"	xānūšā	"(արմ.)	hānūt
Տոյ	"	תּוּי	" Cōm,	טוּי
Յիթ	"	zaitā (չոր) zēš)	"(արմ.)	zayūš
Նախաշի	"	nabbel	"	nāwāl
Շաբատ	"	šabbsā	"	šabbat
Չըթու	"	šēšaltā	"	שֵׁשֶׁלְטוּ
Սոփեր	"	sefrā. סֵפְרָא	"	סֵפֶר

Թերեւս շատ կանուխէն մեր մէջ գտնուող հրէից մէկ մասը հեթանոսութիւնն ընդունած էր .

(1) Hübschmann, Armenische Gram. 1897 էջ 301—319 :

բայց չենք կրնար հաստատել կամ ընդունիլ թէ բոլորովին հեթանոսացած էին անոնք, թէ չունէին իրենց առանձին սինակոսիկաները ևն . :⁽¹⁾

4

ԹԱԴԷՈՍԻ ԶՐՈՅՅԸ

Ահա այդ սինակոսիկաներուն կամ հրէայ երգիքներուն տակ էր, անշուշտ, որ քարոզուեցաւ առաջին անգամ քրիստոնէական կրօնը : Առաջին հաւատացեալներն անոնք պէտք է եղած ըլլան : Ասոր համար պատմական փաստեր չկան, արդէն մեր քրիստոնէական ծագումը մշուշի մէջ է : Բայց արամարանութիւնն ու շրջանկատ զննութիւնը ասոր կ'առաջնորդեն զմեզ :

Չենք ուզեր այնքան քրքրուած խնդիր մը — որպիսին է Աբգարու գրոյցին խնդիրը — նորէն հրամայնել մեր ընթերցողներուն : Բայց հարկ է որ երկու խօսքով ներկայացնենք Հայաստանի առաքելական գործունէութեան հարցը :

Հայ Եկեղեցւոյ առաջին լուսաւորիչը կը նկատուի Թադէոս : Ո՞վ էր Թադէոս : — «Թադէոս անուն առաքեալները երկու են, կը գրէ եկեղեց. պատմութեան մեր Արմաշի ուսուցիչը՝ Մեսրոպ վարդա-

(¹) Ինչ որ կ'ուզէ հաստատել Հ. Յ. Վ. Գաթրըճեան, Պսմ. Տիեզեր. հտ. Բ. 115 էջ 465 :

պետ, մէկը երկոտասաններէն է՝ Ղէրէոս՝ որ անուանուեցաւ Թաղէոս (Մատթ. Ժ. 3), Յուդա Յակոբեան ալ կոչուած (Ղուկ. 2. 16), որ սովորաբար Յուդա Թաղէոս կրկնանունովը կը յիշուի, իսկ մէկալը 72 աշակերտներէն, Թովմաս երկուորեակ առաքեալին եզրայրը: Հայ Եկեղեցւոյ հնագոյն և հաստատուն աւանդութիւնն է թէ երկոտասանից Թաղէոս առաքեալը քարոզած է քրիստոնէութիւնը Հայերուն, սակայն Եղեւսիոյ Աղղէ կամ Թաղէի (առաքեալին) համանունութենէն, իր անձը և իր քարոզութիւնը շփոթուած է Եղեւսիոյ առաքեալին հետ): Քիչ մը անդին կ'աւելցնէ. «Հայկական աւանդութիւնը կը պահէ իր բնիկ դըրոշմը և արժէքը, ճանչնալով իրեն իրրեւ նախկին լուսաւորիչ երկոտասանից Թաղէոս առաքեալը, որ քարոզութեամբ կը մտնէ Կապադովկիա, կը ձեռնադրէ Թէոփիլոսը, կ'անցնի Սյրարատ, Սիւնիք և կը նահատակուի Սանատրուկ թագաւորին կողմէ Արտազու մէջ: (1)

Հայ եկեղեցւոյ աւանդութիւնն, այո՛, բայց ո՛չ պատմական ծանօթութիւն, և որ իր ծագման պատճառներն ունի: Կապադովկիայէն եկած Թաղէի քարոզութիւնը մեր Ե. դարու ո՛չ ճիշտ մատենագիր կը յիշէ: Կորիւն, Եզնիկ, Ագաթանգեղոս, Ղազար Փարպեցի, Եղիշէ, նոյն իսկ Սէրէոս (է. Գար) Թաղէոս անունն անգամ չեն յիշատակեր: Միայն Փաւստոս Բուզանդ քանի մը տեղ կը գոր-

(1) Մ. Վ. Պատմ. Հայ Եկեղեց. (ձեռագիր):

ծածէ այդ անունը, բայց ձախլիկ ընդմիջարկու-
թիւններ են անոնք: (1)

(1) Անա Բուզանդի խնդրական կտորները, որոնք ինքնին կը մատնեն վերջամուտ գրիչ մը. էջ 30. «Գնացին եկին հասին ի քաղաքն Կեսա-
բացուոց. ետուն ի կաթողիկոսութիւն զՅուսիկն ձեռնադրել, գորդին Վրթանայ: Եւ նսուցին զնա յարոնն առաքելոյն Թադեոսի, եւ յարոն իւրոյ հա-
ւունն մեծին Գրիգորի. և դարձան անդրէն մեծաւ խնդութեամբ, եկեալք առողջութեամբ, յաջող-
եալք հասանէին յԱյրարատեան աշխարհն: . . . Մըտ-
եալ ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ, յեկեղեցին դառ-
նային, եւ նսուցանեին զցանկալի մանուկն Յուսիկ յարոն հայրապետական:» էջ 72. «Վասն այսորիկ յիրաւի արժանի եղեւ սա (Ներսէս) օթուոյն հայ-
րապետաց և տեղւոյ հարցն իւրոց առաջնաց, զա-
րոնն Թադեոսի առաքելոյ, եւ ժառանգութիւնն հօրն մարմնապէս ի նոյն հոգեւորին Գրիգորի. այլ իրրեւ ի տեսնէ եղեւ կոչումն նմա գալ յիրս այսպիսի» են. : Ո՛վ քերականութիւն. հայերէն չէ՞ր գիտեր մեր գրքին խմբագրողը. նա՛ գիտէր և զեկեղեցիկ: Ո՛վ չի կրնար հասկնալ թէ «ղաթուն Թադէոսի» են. խօսքը լուսանցքի ծանօթութիւն մըն է, ապա մարմնոյն մէջ անցուած: էջ 75. «Շինէր (Ներսէս) և զաւերեալ եկեղեցիսս և կանկնէր զսեղանս կոր-
ծանեալս . . . մխիթարէր զհաւատացեալս յաւիտե-
նական յուսով բարութեամբն մշտնջենաւոր պար-
գեւազն. զքադեակալսն արոնն միշտանգաւ եղից, եւ իւրոց հարցն նմանեալ որդի եղեւ: Եւ շարախօսացն ընդդիմացեալ բմբեբանէր, խափանէր և զանօրէ-
նութիւնս և զխօսս և զգործս . . . մարտնչէր» են. : են. : Դիտէ՛ խօսքին շարակարգութիւնն ու ակնե-
րեւ ընդմիջարկութիւնը: Նոյնպէս վերջամուտ է 41 էջին յիշատակութիւնը. իսկ առաջին գլուխը

Թաղէոսի Կապադովկեան քարոզութիւնը վերջի դարերու աւանդութիւն է եթէ ձախող յերկրանք մը չէ: Ես չեմ ճանչնար առաջին դարու Կապադովկեան հայրապետ մը Թէոփիլոս անուն: Եւսթիոս կը յիշէ համանուն եպիսկոպոս մը՝ Կեսարացի, բայց Բ. դարուն վերջերը կ'ապրի ան: Մասնակից կ'ըլլայ ու Նարեկիսոս Երուսաղէմացիին հետ գահերէց կը նստի Երուսաղէմի ժողովին (190), զատկական խնդրին առիթով⁽¹⁾: Կապադովկիոյ եկեղեցին ալ չգիտեր այդպիսի քարոզութիւն մը իր առաջին դարերուն⁽²⁾: Վարկած մ'ըլլալէ չի դադրիր նաև այն կարծիքը թէ Ղուկասու բարեկամ Թէոփիլոսն ու մեր այս համանուն անձնաւորութիւնը նոյն անձերն են⁽³⁾: Հաւանաբար ասորայունական մրցութեան արդիւնքը պիտի ըլլայ այդ աւանդութիւնը:

Թաղէոսի Հայաստանի քարոզութեան ամենահին յիշատակարաններն, ինչպէս են «Վկայաբանութիւն

դժուար թէ նախնական գրիչի մը գործն ըլլայ: (Հմտ. A. Carrière, *La légende d'Abgar*, Paris 1895, նոյնին թարգմանութիւնը ՀԱ. 1896 փետր. ևն. մասնաւորապէս թարգմանչին Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեանի ծանօթութիւնը ՀԱ. 1896 էջ 174, 175):

(1) Եւսթ. Պսմ. Եկեղ. Ե. իգ. էջ 395 և իե. էջ էջ 401, իր. էջ 393 հմտ. Batiffol, *La littérature grecque*, Paris, 1901, էջ 22:

(2) Հմտ. H. Zimmerer, *Kappadokien*, Berlin 1899 էջ 157-218, տե՛ս նաև ՀԱ. 1900 թիւ 5, 6, էջ 133-138:

(3) Հմտ. Հ. Ղ. Վ. Ալիշան, *Արշարյու Քրիստոնէութեան Հայոց*, Վենետիկ 1901 էջ 14, 137, 207 ևն. .:

Թաղեռսի առաջերոյն եւ Սանդիսոյ Կուսին»⁽¹⁾,
Թարգմ. Սամուէլ Եպիսկոպոսի(?) (Սոփ. Ը. 9—68),
Մեսրոպ Երէց կամ անանուէն պատմիչն Վարուց
Մեծին Ներսէսի (Սոփ. Զ. էջ 31), Խորենացի (Բ.
1—17, էջ 104—112), Ղերուբնա ևն., ասորական
ազդեցութիւնը կր կրեն. մինչդեռ Կապագովկեան
քարոզութեան յիշատակարանները յունական են⁽²⁾:
Այս կէտը մեր կալուածին մէջ կը բերէ զմեզ: Մենք
պէտք է խոստովանինք թէ ինչպէս հայ դպրու-
թիւնը նոյնպէս հայ եկեղեցին շատ բան կը պարտի
ասորի և յոյն դպրութիւններուն ու եկեղեցիներուն:

(1) Սոփերքիս Թարգմանիչ Սամուէլ Եպիսկոպոսն,
ըստ հրատարակչին, է Շմուէլ ասորի՝ Սահակի հա-
կաթու կաթողիկոսը, ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի Բարգէնի
յաջորդ Սամուէլ կաթողիկոսը՝ Զ. դարուն սկիզբները
(Արշաղոյս էջ 13): Վերջերս Հ. Ն. Անդրիկեան կը
ջանայ նոյնացնել զայն Մեսրոպի աշակերտ և Վրաց
«արքունական տան եպիսկոպոս» Սամուէլին հետ
(Բաղմալէպ 1906 էջ 60. 61): Այս վերջին կար-
ծիքը եթէ թուի իսկ հաւանական, չէ վճռական՝
ըսելու աստիճան թէ. «ե. դարու բաղմաթիւ Թարգ-
մանութեանց մէջ Սանդուխտի վկայարանութիւնը
միակն է գրեթէ, որու Թարգմանիչը յայտնապէս կը
ճանչնանք հիմայ»: (Նոյն անդ էջ 61):

(2) Հմմտ. Վարդան Վրդ. Պատմ. էջ 44 Վե-
նետիկ 1862, Ներքող ի Գր. Լուս. Վարդանայ
Բարձրերդցւոյ, Սոփ. Ե. էջ 49, Պսմ. Ս. Ներ-
սէսի, Սոփ. Է. էջ 6: Հ. Ալիշան, նոյն անդ:
Միխայէլ Ասորի, Յաղագս Բիսանյք. էջ 29 — չենք
գիտեր թէ բնագրին մէջ գոյութիւն ունի՞ արդեօք.
եթէ գանուի իսկ, յայտնի է թէ Հայոց միջոցաւ
անցած պիտի ըլլայ Ասորւոց:

Ասորի աւանդութիւններ եկած հայացած են և կամ հայկական աւանդութիւններու հետ շփոթուած ձուլուած : Այդ աւանդութիւններէն ամէնէն ցայտունը և հանրածանօթը «Արգարու դրոյցն» է ապահովարար : Այդ դրոյցն իր ծագումով ու երանդներով ասորական է և ո՛չ հայկական :

Այսօր չենք կարող ընդունիլ այլ ևս թէ Արգար թագաւորը Հայ մըն էր և Քրիստոսի ժամանակակից առաջին հաւատացեալ իշխանը : Արգար Արար մըն է, Ոսրոյէնի՝ Եդեսիոյ թագաւորներէն : Քրիստոնէութիւնն ընդունող Արգարը ո՛չ թէ Քրիստոսի ժամանակակից Արգար Ե . Ուխանն (=սեւ) է, այլ Գ . դարու առաջին տարիներուն Եդեսիոյ թագաւորներէն մին, Արգար Թ . Մանուկայ (179-214) : Հեաեւարար Յիսուսի և Արգարի կարծեցեալ թրդթակցութիւնը, իր բոլոր հեաեւանքներով, ջուրը կ'իյնայ բոլորովին, ինչ որ պէտք է շինուած կամ առասպելուած ըլլայ Գ . դարու կիսուն : Եթէ ո՛չ շատ ուշ գէթ Գ . դարու վերջերը պէտք է անցած ըլլայ նաեւ Հայոց մէջ այդ վէպը, որ այլ ևս պատմական հիմք չունի բնաւ :

Ասորի եկեղեցիին համար Ադդէ Ուսհայի մէջ կը քարոզէ և հո՛ն կը վախճանի . մինչդեռ հայ եկեղեցիին համար Արգարի դարձէն ետքը՝ դէպի արեւելք կը դիմէ ան ու կուգայ նահատակուիլ Արտազու մէջ : Թերեւս եթէ կայ ստոյգ կէտ մը այս շինծու աւանդութիւններուն մէջ այն ալ սա է թէ Հայաստանի նախնական քարոզիչներէն մին (առաքեալ կամ քարոզիչ) հարաւէն կուգայ, Պաղեստինէն՝ Միջագետքէն կուգայ :

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ՝ Բ. ԴԱՐԷՆ

Հայ եկեղեցւոյ աւանդութեան համեմատ Բարթողոմէոս ալ Հայաստանի մեծ քարոզիչներէն մէկն է, որ, ո՛չ Ասորիքէն կուգայ, ո՛չ Կապադովկիայէն: Ասորիներն ալ կը վկայեն Հայոց մէջ անոր բռնաբեկական քարոզութեան. թէեւ ուղղակի Հայոցմէ ընդունած ⁽¹⁾: Ըստ մեզ Բարթողոմէոսի աւանդութիւնն աւելի հայկական է քան Թաղէոսինը: Առաջինը բոլորովին մոռցուած ու սքոզուած է ասորական Թաղէի աւանդութեան պատճառաւ ⁽²⁾: Պարտաւոր ենք խոստովանիլ սակայն թէ Բարթողոմէոսի քարոզութեան հայկական աւանդութիւնն ալ կը մնայ լոկ հայկական աւանդութիւն, որը պատմական փաստերով դժուար թէ կարելի ըլլար ապացուցանել:

Ասկէ զատ հայկական աւանդութիւնը կը թուէ իր նահատակութիւնները քրիստոնէութեան առաջին

(1) Barhebraeus, Chron. eccl. I. 33. Միքայէլ Ասորի, տիպ. Chabot էջ 92 առ Երուանդ սրկ. S. Մինասեանց, Die Arm Kirche, Leipzig 1904 էջ 3 հմմտ. Միխայէլ Ասորի Ժամանակագր. տիպ Երուսաղէմ 1871 էջ 358, Յաղափս Քահանայութեան, անդ էջ 32, 29 ևն:

(2) Հմմտ. S. Weber, Die Katholische Kirche in Armenien 1903 Freiburg, էջ 75: Երուանդ սրկ. Ursurus 1903 էջ 535—545:

մէկ երկու դարերուն . և սակայն անոնք եթէ իրենց ամբողջութեան մէջ առասպել չեն , գոնէ վէպ են մասամբ կամ կիսովին : Չենք ուզեր և մեր նպատակէն դուրս է թուել Հայոց նախնական վկաներուն անունները ⁽¹⁾ : Բայց կ'արժէ որ յիշենք ու քննենք Տերտուղիանոսի և Եւսեբիոսի վկայութիւնները : Առաջինը († 240) կը գրէ (ընդդէմ Հրեից , է .) թէ Հայք ևս քրիստոնէութիւնն ընդունած են առաջին օրէն ⁽²⁾ : Սակայն հոն ուր կը գործածէ Հայաստան անունը , կասկածելի կը թուի թէ ուղիղ ընթերցանութեան մ'արդիւնքն եղած ըլլայ : Եւսեբիոսի վկայութիւնն աւելի ստոյգ ու ճշմարիտ կրնայ ըլլալ : Դիոնեսիոս հայրապետ Ազեքսանդրիոյ (Գ . դար Ն . Ք .) թուղթեր կը գրէ ⁽³⁾ ի մէջ այլոց նաև «առ Հայս վասն ապաշխարութեան , որոց եպիսկոպոս էր յայնժամ Մեհրուժան» : Երրորդ դարու կիսուն Հայաստան քրիստոնեաներ կային , ուրեմն , որոնց եպիսկոպոսն էր Մեհրուժան՝ հայեցի անունով անձ մը : Ասկէ զատ Եւսեբիոս Հայաստանը կը ճանչնայ ամբողջապէս քրիստոնեայ Դ . դարուն սկիզբները . այն աստիճան որ կարող կ'ըլլան զիմադրել Մաքսիմիանոսի (307—318) դէմ և կրուփել զայն ⁽⁴⁾ : Այս այն ժամանակն է երբ Գրիգորի

(1) Փափաքողները կրնան գիմել մասնաւորապէս Հ . Պ . Այիշանի Արշարյսին :

(2) Տե՛ս Հ . Այիշան , Արշարյս էջ 10 , 11 :

(3) Եւսեբ . Պատմ . Եկեղ . 2 . գլ . իսդ . էջ 517 :

(4) Ահա Եւսեբիոսի խօսքերը . «Յարեաւ ի վերայ նորա անօրէն իշխանի պատերազմն այն որ առ

և Տրդատի միջոցաւ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն մ'եղաւ Հայոց մէջ :

«Պատերազմիլ Հայոց (որ այն ինչ պարսպ առեալ էին Ներսէ՛հի պատերազմներէն, 227) ընդ Մաքսիմիանոսի, կը գրէ Ա. Մ. Գարագաշեան, և վտանգել զգօրս նորա չարաչար՝ չէր դիւրին ինչ և ոչ հնար դոյզն զօրութեամբ: Որչափ ալ մեծ համարինք զքաջութիւն և զզօրութիւն Տրդատայ՝ հարկ էր հմա գումարել ի մի վայր բովանդակ Հայս ի վերայ հռովմէական լէգէոնաց. հարկ էր ունենալ իւր համամիտ զնախարարսն, կիսով չափ ինքնօրէնս ըստ ներքին քաղաքային հանգամանաց կրկրին, և որոց մեծ մասն էր ապաքէն տակաւին մէտ ի նեթանոսութիւն, ուր Եւսեբիոս ջերմագինս գիտէ զՀայս ի բարեպաշտութեան որ առ Աստուած: Ազգ մի առանց ուսման և փիլիսոփայութեան, ընկղմեալ ի բազում դարուց հետէ ի թանձրամած խաւար

Հայսն կղեւ, արք որք ի սկզբունէ բարեկամք և օգնականք Հռոմոց էին, նոքա քրիստոնեայք էին և զերկրպագութիւնն Աստուծոյ փութապէս պրնդութեամբ կատարէին: Իսկ սոյն այս տակի Սաստուծոյ կամէր նեղել զնոսա զի զոճեցեն կոոց և դիւաց թշնամեաց, և փոխանակ բարեկամաց ի մարտ պատերազմի յարոյց զնոսա ընգդէմ իւր: Եւ յանկարծակի այս ամենայն ի միում ժամանակի խաղային գային, և ժպրհութիւն իշխանին և ամբարտաւանութիւն նորուն որ ընդգէմ Աստուծոյ էր՝ յանդիմանեալ կշտամբեցին... Արդ նա հանդերձ զօրօք իւրովք ի պատերազմի անդ որ ընդ Հայսն էր, կռիեալ լինէր»: (Պատմ. Եկեղ. Թ. զԼ. Ը. էջ 688-689):

կապառնաութեան, որպիսին էր Հայոցն, զի արդ ի միջի հինգ կամ վեց ամաց հասաւ այնպիսի նախանձաւորութիւն առ սէր քրիստոնէական հաւատոյ՝ մինչեւ ինքնակամ խիզախել ի մարտ պատերազմի ընդդէմ հեթանոս թագաւորի, քան զոր ինքն չէր լաւագոյն՝ եթէ չէր ի միջի բաւական մասն մի արդէն քրիստոնեայ, ինչպէս առ Հռովմայեցիս առ Կոստանդիանոսիւ»⁽¹⁾ :

6

ԱՍՈՐԻՔ, ԿԱՊՍԴՈՎԿԻՍ. ԵՒ ՀՍՅԱՍՏԱՆ

Այո՛, առաջին դարերէն սկսեալ Աւետարանի սերմերը ցանուած են նաև Հայ գետնի վրայ. բայց այդ սերմերը կը պարտինք մենք ամենէն առաջ և ամենէն աւելի արտաքին մշակներու, ասորի և յոյն առաքելութիւններու : Գաղափարներն ալ կը ճամբորդեն, բայց ոչ միայն հարթուած, բանուկ ճամբաներէ կ'ընթանան, այլ և իրենց առաքելներուն հետքերուն կը հետեւին : Այն ատեններն, որու մասին կը գրենք, հռովմէական երկիրները կրօնական ու մտաւորական նոր կերպարանափոխութիւններու հանդիսատեար կ'ըլլային : Հայաստանն ալ անմասն չէր կրնար մնալ իր շուրջը ծլած ու բողբոջած այդ

(1) Քնն. Պատմ. Հայոց, տիպ Թիֆլիս 1895, մասն Գ. գլ. Գ. էջ 339—340 :

գաղափարներէն ու փոփոխութիւններէն : Հռովմէական պետութիւնը մահիկաձեւ պատած էր Հայաստանն արեւմուտքէն՝ հիւսիսէն ու հարաւէն : Կոմոգենէ, Մեծն Կապադովկիա, Պոնտական Կապադովկիա և Պոնտոս շաղապատած էին զայն արեւմուտքէն և հիւսիսէն : Փոքր Հայք, Դերջան, Եկեղեաց և Ծովաց գաւառները Կապադովկիոյ գիրկն էին մխուած : Այրարատ կամ մեծ Հայք երկու գրլխաւոր գիծեր ունէր, որոնցմով կը կապուէր Կապադովկեան խճուղիներուն : Արտաշատէն Սաղաղա՝ Սերաստրիա և Կեսարիա, իսկ միւսը Տարօնի վրայէն՝ Ծովաց գաւառէն՝ Մելիտինէ և Կեսարիա : Արդ, Կեսարիոյ ճամբաները կապուած էին Հռոմի և Ասորիքի հետ : Անտիօքէն դէպի Հռոմ տանող ցամաքային ուղին կ'անցնէր Տրանսյի գոլաններէն դէպի Կապադովկեան Կեսարիա, անկէց Սերաստրիոյ՝ Ամասիոյ գծով՝ դէպի Ամիսոս Պոնտոսի, Սեւ ծովուն ամէնէն բանուկ նաւահանգիստը, որ կապուած էր Հռոմի հետ⁽¹⁾ :

Քրիստոնէական կրօնը Փոքր Ասիոյ մէջ այս ճամբուն հետեւած է : Զարմանալի չէ, ուրեմն, որ արեւմուտքէն մեղի եկած քրիստոնէութիւնը Գամիրքէն կուգայ, և մեր արեւմտեան միսիոնարութեան կեդրոնը Կեսարիան կ'ըլլայ նոյն իսկ : Բայց այս ճամբան շատ հեռու կ'իյնար Հայաստանի համար : Ուրիշ աւելի մօտիկ ուղղութիւն մը կար Հայոց և Ասորիքի միջեւ :

(1) H. Zimmerer, Rappadakien, ՀԱ. 1900 էջ 134 :

Միջագետքը գիրկընդխառն լծորդուած էր Հայաստանի հետ : Բազմաթիւ ճամբաներ իրարու կը կապէին այս երկու երկիրները , իրենց հետ միացնելով մին Ասորիքն ու Պաղեստինը , իսկ միւսը՝ Պարթեւաստանն ու Կովկասեան ազգերու մըջմնոցը : Պաղեստինէն դէպ ի Միջագետք մեկնող զիծ մը կար , որուն մէկ ծայրը Եգիպտոսի Հերապոլիսն էր , իսկ միւսը՝ Բաբելոն : Սելեւկիան ու Կտեսիփոնն անոր քովիկն էին , որոնցմէ դէպ ի հիւսիս երկարած ճամբան կ'երկճղէր , մին դէպ ի Եկրատան՝ Պարթեւներուն և Արիաներուն երկիրը կ'առաջնորդէր , իսկ միւսը դէպ ի հիւսիս՝ Արքէլա , Մծրին և կամ Ուրմիոյ վրայէն , Արաքսի հովիտները ճեղքելով , դէպ ի Արտաշատ : Ծառ աւելի կարճ զիծ մըն էր Անտիոքէն Եգեսիա , դէպ ի Ամիդ , դէպ ի Տիգրանակերտ տանող ճամբան : Եգեսիայէն Մծրին հաղորդակցութիւնն ուղիղ էր և անմիջական : Արդ , Եգեսիա և Մծրին ամէնէն մօտիկ և ամէնէն ծաղկեալ քաղաքներն էին հարաւային Հայաստանի համար : Կորդուաց , Ալճնեաց , Ծովոաց զաւառները սահմանակից են անոնց , Տարօնն ա՛յնքան մօտիկ :

Հետեւաբար կարելի չէր որ անմիջական ազդեցութիւն չունենար Հայաստանի վրայ , զոնէ անոր հարաւային սահմաններուն մէջ , այնպիսի մեծ փոփոխութիւն մը , որպիսին էր քրիստոնէութիւնը , որուն ասպարէզ եզան սկիզբէն ի վեր այն երկու սեմական աշխարհները , Ասորիք և Պաղեստին , որոնց ամէնէն ջերմ վառարանները դարձած էին Անտիոքը , Մծրինն ու Եգեսիան :

«Ինչպէս ամէն միւս ազգաց քով՝ որոնք հա-

մաշխարհական հաղորդակցութեան վառարանէն հե-
ռու ինկած են, կը գրէ Հ. Յ. Վ. Տաշեան՝ թարգ-
մանելով Ջիմմէրերի խօսքերը, նոյնպէս հին եւ նոր
Կապաղովկացւոց քով կը տեսնենք խիստ պահ-
պանողական նկարագիր մը : Շատ ականայ կ'ընդու-
նին կամ կը թողուն հինաւուրց հեթանոսական սո-
վորութիւնները, ականայ՝ հին պարսկական կրօնքը,
ականայ՝ յունական-հռոմէական քաղաքակրթու-
թիւնը, քրիստոնէութիւնը» են . ⁽¹⁾ : Այսպէս եղած
է նաև Հայաստանի համար . բայց ո՛չ Ասորիքի կամ
Միջագետքի համար : Ուստի մենք չենք զարմանար
տեսնելով որ Կապաղովկիոյ ներգործութիւնը չառ-
աւելի ուշ կ'սկսի մեր մէջ, բայց աւելի տեսական ու
յադիթող կը հանդիսանայ քան Ասորիքի կամ Մի-
ջագետքի ներգործութիւնը :

7

ԱՍՈՐԻ ԶԱՐԹՆՈՒՄԸ

Մտաւորական տեսակէտով Ասորիքը յառաջա-
դէմ է քան Գամբրքը : Կապաղովկիան երբ տակա-
ւին չէր տեսած իր Բարսեղներն ու Գրիգորները,
Անտիոքը, Մծրինն ու Եգեսիան կրօնական ու մտա-
ւորական կեդրոններ էին արդէն : Բարդաման նշա-
նաւոր էր իր դպրոցով՝ զրականութեամբ՝ փիլիսո-

(1) Հակոբէ Աւստրեայ, 1900 էջ 110 :

փայտեթեամբ⁽¹⁾ : Մակար , Լուկիանոսի ուսուցիչը , Անտիոքի հուշակաւոր դպրոցին հայրը կ'ըլլար⁽²⁾ : Մծբին այնքան բեղուն կեդրոն մը դարձած էր , որ կրցած էր Եփրեմներու ծնունդ առաւ , Եփրեմներ՝ որոնք նոր ոգի՝ նոր երանգ պիտի դնէին Եդեսիոյ դպրոցին մէջ⁽³⁾ : Իսկ Անտիոք շատ կանուխէն սկսած էր արդէն քրիստոնէական մտքի կեդրոն մ'ըլլալ , պատրաստուելով Աղէքսանդրիոյ դպրոցին հետ մրցելու՝ անոր ախոյեանն ըլլալու⁽⁴⁾ :

Երկրորդ և երրորդ դարերու միջոցին Եդեսիան նախանձելու բան մը չունէր Գամրաց աշխարհի վաճառաշահ կեդրոնին վրայ : Ընդհակառակն աւելի բարձր , աւելի ազատ և աւելի բեղուն միջավայր մըն էր քան նախկին Մաթակը : Ոսրոյէններու մայրաքաղաքը , կրօնապէս ա՛յնքան պահպանողական⁽⁵⁾ որքան կեսարիա , նոր կրօնի քարոզիչներու և յունահռովմէական քաղաքակրթութեան հետ իր անմիջական յարաբերութեամբ , չուտով ընդգրկած էր Յիսուսի կրօնը : Քրիստոնէութիւնը՝ առաջին անգամ իբրեւ պետական կրօն՝ Եփրատի այդ փոքրիկ սարահարթին վրայ կանգնեց իր դրօշը՝ երրորդ դա-

(1) E. Renan, *Marc-Aurèle* էջ 460, 445 :

(2) Assemani, *Bibl. Orient*, Գ. էջ 924 առ J. P. de Barjeau, *L'école d'Antioche*, Paris 1898 էջ 15 :

(3) Rubens Duval, *Histoire d'Edesse*, Paris 1892 էջ 145, 151—162 :

(4) J. P. Barjeau, *l'Ecole d'Antioche* էջ 11-18 :

(5) *Encycl. des Sciences Relig.* յօդ. *Edesse*.

րուն սկիզբը, 206ին⁽¹⁾ : Գամրաց ապառաժները մինչ հազուագիւտ ու պատահական վկաներու արեամբը կը կարմրէին⁽²⁾, աադին, Եդեսիոյ նորահաւատ իշխանի մականին տակ, խաղաղութեան ձիթ ենին կը ծաղկէր . Գալիլիացիի կրօնն իր կախարդանքովը կը դիւթէր ամէնքը⁽³⁾ :

Բարդաձան (154-222), Եդեսիոյ դպրոցին վարիչը, Մանովեան Արգարի բարեկամն էր⁽⁴⁾ : Այս երկու անձերը, ձեռք ձեռքի տուած, կը զինէին հեթանոսութեան դէմ, կուռքերուն դէմ : Արուայիկն Արգար հրամաններ կ'արձակէր կաապաշտական սովորութիւններու և ծէսերու դէմ, նոր կրօնի տարածումը կը քաջալերէր, եկեղեցիներ կը կանգնէր : Տարգաթայի այն երկրպագուները, որոնք մալումի նման գձուծ սովորութեան մ'անձնատուր կ'ըլլային, ձեռքերնին կտրուելու սպառնալիքը կ'ընդունէին⁽⁵⁾ : Իսկ Բարդաձան, միշտ գործակիցն Արգարին, ընկերական ու գրական կարեւոր դեր մը կատարելու

(1) Rubens Duval, *Litterature Syriaque*, Paris 1900 էջ 242, *Histoire d'Edesse*, էջ 65 ևն., *La Gr. Encyclopedie*, 107 . Edesse, Tixeront, *Les origines de l'église d'Edesse et la légende d'Abgar*, Paris 1888 :

(2) Zimmerer, *անդ*, ՀԱ. 1900 էջ 135 ևն :

(3) E. Renan, *Marc-Aurèle տիպ 5րդ* Paris 1883, էջ 442, 443 :

(4) Նոյն *անդ*, էջ 459, 442 :

(5) Եւսերիոս, *Պատմութիւնք Աւետ. Զ. 9, 10 հմմտ.* F. Nau, *Bardesane l'astrologue, Le livre des lois des pays*, տիպ Leroux, Paris, 1899.:

կոչուած էր : Եթէ քրիստոնեայ ասորի գրականութեան սակզողը չէր եղած ⁽¹⁾, ասորական բանաստեղծութեան հայրն էր ան : «Բանաստեղծութիւնը միշտ պակաս եղած էր Սիւրբայէն . արամէական հին գաւառարարաւորները ճանչցած էին միայն սեմական նախկին զուգահեռականութիւնը (parallélisme) և չէին կրցած մեծ բան մը հանել անկէ : Բարդածան , Վաղեհնտիանոսի օրինակին հետեւելով , խմբագրեց 150 երգեր (hymnes) , որոնց նուագաւոր կշռութիւնը (rythme) , մասամբ Յունաստանի նմանողութեամբ , յաիշտակեց բոլոր ժողովուրդը , մանաւանդ երիտասարդութիւնը ⁽²⁾ : Միեւնոյն ատեն թէ փիլիսոփայական և թէ քրիստոնէական էր ան : Տուները կը բազկանային հնգավանկ՝ տասնեւմէկ կամ տասներկու սողերէ , շեշտերուն համեմատ անդամատուած : Երգերը խմբովին կ'երգուէին , կիթառի ձայնով , յոյն եղանակներով : Այս գեղեցիկ նուագաբանին քաղաքակրթիչ դերը նշանակելի եղաւ : Գրեթէ բովանդակ Ոսրոյէնը քրիստոնեայ դարձաւ : Դժբախտարար Արգար Թ . , Արգար Լ . ի որդին գահէն զրկուեցաւ 216ին ⁽³⁾ Կարակալլայի միջոցաւ . ազատ քրիստոնէութեան մը հիմնաւորն վրայ դրուած փոքրիկ իշխանութեան մը այս վաղանցուկ երեւոյթը անհետացաւ , քրիստոնէութիւնը շարունակեց իր

⁽¹⁾ E. Renan, *Hist. des langues sémit*, տիպ 4րդ էջ 259 . Marc-Aurèle, էջ 442 :

⁽²⁾ Ս . Եփրեմ , *Hymnes*, Ա . էջ 439 , ԾԳ . էջ 553—554 :

⁽³⁾ 214ին ըստ R. Duvalի , *Hist. d'Edesse*, էջ 60 :

յառաջգլխմութիւնն ընկու Ասորիքի մէջ, բայց աւելի որբոսոխ ուղղութեամբ (1) :

Այո՛, քրիստոնէութիւնն իր ճամբան կը շարունակէր, հոգ չէ թէ գնոտաիկեան փիլիսոփայութեան մը կախարդանքի միջոցներէն օգտուած ըլլար ան : Եփրեմ պիտի շարունակէր Բարդաճանի գրական գործունէութիւնը, թէպէտ տարբեր ուղղութեամբ : Երբ ասորի մեծ գնոտաիկին դպրոցը Մանիքէական խառնարանին մէջ տարբանայ ու լուծուի, Պարսից դպրոցը (=Եփրեմի դպրոցը) պիտի դայ իր փայլուն գործունէութեան չրջանը բոլորել : Եղեատից դպրոցը պիտի փոխադրուի Մծրին, հոն իրեն համար նոր վառարան մը գտնելու : Այսպէս ամբողջ երեք չորս դարեր Ասորիքը չպիտի դադրի կրօնական ու մտաւորական կեդրոն մ'ըլլալէ, մինչեւ որ սասանեան տիրապետութեան այլտակրած գետնին վրայ, աղանդական կոիւնքէ պարտասած, հիւծի ու թոթուէ իր վրայէն երիտասարդական աւիւնը : Այդ օրհասական չրջանէն առաջ, սակոյն, գործունէութեան մեծ դեր մ'ունի կատարելիք, մանաւանդ Հայաստանի տեսակէտով : Ուստի պէտք է հետեւինք անոր քայլերուն :

(1) E. Renan, Marc-Aurèle, անդ էջ 442, 443 :

ԲԱՐԴԱԾԱՆ ՔԱՐՈՉԻՉ ՀԱՅՈՑ ?

Բարդաժանի գործունէութեան բուն եռանդը Եդեսիոյ պարիսպներուն մէջ չի սահմանափակուեցաւ անշուշտ : Անոր ժրութեան տաշտը ամբողջ Ոսրոյէնն էր, եթէ աւելի հեռուները չէր տարածուէր : Իրաւցնէ քրիստոնէութեան եռանդուն քարոզիչ մը կը ներկայացուի ան, գրեթէ միախոնար մը ⁽¹⁾ : Այս մասին մեր գլխաւոր աղբիւրը Խորենացին է, որ կը հետեւի Եւսերիոսի : Մեր պատմահայրը կ'աւանդէ, արդարեւ, թէ Բարդաժան՝ ոչ միայն ջերմ քարոզիչ մը հղած է՝ այլ նաև եռանդուն միախոնար մը, որ եկած է Հայաստան՝ աշակերտելու համար հիւսիսի այս «խուժ» բնակչութիւնը : Բայց չի կրնալով յաջողիլ իր ձեռնարկին մէջ, կը մտնէ Անի, և Հայոց մեհենական պատմութիւնները կարդալով, կը շարադրէ հայկական պատմութիւն մը կամ կը թարգմանէ ասորերէնի, որ ապա կը թարգմանուի յունարէնի ⁽²⁾ : Արտաքին և հայ ոչ

(1) Renan, Marc-Aurèle, էջ 438 :

(2) Ահա Խորենացիի խօսքերը. «Չրուցէ մեզ զայս Բարդաժան, որ յԵդեսիայ. քանզի նա յաւուրս Անտոնինոսի վերջնոյ հրեւեցաւ պատմագրող : Որ յառաջ աշակերտեալ էր աղանդին Վաղինախանոսի, զոր յետոյ անարգեալ յանդիմանեաց. ոչ գալով ի ճշմարտութեան, այլ միայն ի նմանէ զատուցեալ՝ այլ հերձուած յարդարեաց յինքննէ : Սակայն

մէկ պատմիչ չունինք, սակայն Խորենացիի տուած այս ծանօթութիւնն արդարացնող: Իսկ անոնք՝ որ վերջին դարուս մէջ ակնարկած են անոր՝ Խորենացին կ'ընդօրինակեն⁽¹⁾:

Մեր պատմահօր այս աւանդութիւնը կրնայ պատմական հիմք մ'ունենալ արդեօք: Մեր համոզումն յայտնելէ առաջ կ'արժէ որ Գարագաշեանի սրամիտ զիտողութիւններն առաջ բերենք այս մասին:

«Խորենացին, կը գրէ ան, Արտաշէսի պատմութեան համար ըսած էր սակաւ մի յառաջ. թէ Ու-

ղպատմութիւնս ոչ ստեաց, զի էր այր կորովի բանիւք. որ և առ Անտոնինոս համարձակեցաւ գրել թուղթ, և բազում տասցուած արար ընդդէմ աղանդոյն Մարկիոնոսացոց և բաշխից և կռոց պաշտաման, զոր ի մերում աշխարհիս: Վասն զի եկն նա այսր, որպէս զի աշակերտել զոք կարասցէ ի խուժ հեթանոսացս, և իբրեւ ոչ ընկալեալ եղև, եմուտ նա յամուրն յԱնի, և ընթերցեալ զմեհնական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր և որ ինչ առ իւրեան, և փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի. որ և տպանտի յեղաւ ի յոյն բան: Յորում պատմէ ի մեհնին պաշտամանց, վերջին Տիգրանայ արքայի հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի իրագնացն տւանի ևն. : (Խոր. Բ. ԳԼ. ԿԳ. էջ 146. հմմտ. Եւսեբ. Պատմ. Եկեղ. Դ. ԳԼ. Լ. էջ 312, 313. Պատմ. Առեւ. Զ. ԳԼ. Ժ.):

(1) Հմմտ. Հ. Չափեան, Պատմ. Հայոց, Հ. Բ. Գաթրճեան, Պատմ. Տիեզ. հտ. Բ. էջ 405., C. F. Neumann, Versuch einer Geschichte der arm. Literatur, Leipzig, 1836 էջ 4 ևն.:

զիւպ քուրմ Հանուոյ հաննեց Անիի մահննին դիւաննե-
րէն Արտաշէսի պատմութիւնը, «և զայլ բազում գործս
զոր ասել կայ մեզ առաջի» : Միթէ այն բազում
գործոց մէջ չկայի՞ն նաև Արտաշէսի որդւոց, Տի-
րանայ և Տիգրանայ, մանաւանդ Արտաւազդայ
գործերն, որ այնպէս մօտ յարաբերութիւն ունէին
Արտաշէսի պատմութեան հետ : Բայց ընդունինք
թէ Ուղիւպ հանած չէք Արտաշէսի և նորա ժամա-
նակին պատմութիւնն ամբողջ, ուստի և հարկ կը աւ-
ասորւոյն Բարդաձանայ մտնել Անուոյ դիւաններն և
հանել զպատմութիւն Արտաւազդայ և եղբարց նո-
րա : Միայն կը հարցնենք, Անիի դիւանին պատմու-
թիւններն հարկաւ հայերէն էին . քանզի կ'ըսէ թէ
Բարդաձան փոխեց զայնս յասորի լեզու, և անկէ
թարգմանուեցան յունարէն : Բարդաձան գիտէր
ուրեմն հայերէն : Ընդունինք թէ գիտէր : Ի՞նչ գրով
գրուած էին այն պատմութիւնք, մինչ Հայք չու-
նէին գիր նոյն իսկ ըստ պատմութեան Խորենացւոյն,
որ կ'ըսէ թէ յառաջ քան զՄեսրոպ կը գրէին յու-
նարէն կամ պարսկերէն տառերով՝ այս չլուծեր
դժուարութիւնը . քանզի եթէ մահննական պատ-
մութիւնք կրնային գրուիլ յունարէն կամ պարս-
կերէն տառերով, ի՞նչ հարկ կար Մեսրոպայ գիր
հնարել : Կը մնայ միայն ըսել . թէ այն պատմու-
թիւնք գրուած էին պարսիկ լեզուաւ : Խորենացին
կ'ուզէ հաւատարմացնել մեզ թէ Բարդաձան, թէ-
պէտեւ էր հերձուածող՝ «սակայն զպատմութիւնս
ոչ ստեաց, զի էր այր կորովի «բանիւք» : Ընդու-
նինք թէ Բարդաձան էր ճշմարտախօս, բայց չենք
կրնար ընդունիլ թէ էր «պատմագրող» : Պատմու-

թիւնն զիսէ զնա անուանի Կոստտիկեան, որ զրեց զբաշխից և զբախտից, այսինքն ճակատագրի վրայ . այսպէս զիսնն զնա Եւսերիոս, Եպիփան, Հերոնիմոս, Եփրեմ և այլք . բայց չիք ուրեք յիշուած թէ էր նա նաև պատմագրող . և ոչ կր գտնենք բաւական պատճառ ի հաստատութիւն վկայութեան Խորենացւոյն, թէ Բարդաճան եկաւ ի Հայս «աշակերտել զոք ի խուժ հեթանոսացս», և չեղև ընկալեալ . և եթէ չեղև ընկալեալ, ինչպէս գտաւ մուտ ի դիւանն մեհնինն Անուոյ և ինչ շահ ունէր հանել այն դիւանէն քանի մը հայ թագաւորաց պատմութիւնը : Այն ևս ինդիր է, թէ բնաւ կա՞ր յԱնի որ և իցէ լեզուաւ մեհնեական պատմութիւն, այսինքն տարեգիր, զոր կը գրէին քուրմք մեհնինն» (1) :

Գարագաջ դեռ կրնար շարունակել իր հարցումները . կրնար իր տարակոյսը ուրիշ մէկէ աւելի կերպերով արտայայտել . կրնար ըսել, թէ .

— Բարդաճանի նման «աշխարհիկ, հարուստ, պալատական» անձնաւորութիւն մը (2), ինչպէս կրնար ձգել իր միջավայրը ու երթալ թափառիլ արարատեան գաւառներուն մէջ : Միթէ այդքան ընդհանուր կերպով ընդունուած տարածուած էր քրիստոնէութիւնը Ոսրոյէնի մէջ, որպէսզի զայն քարոզելու համար ուրիշ կալուածներ փնտռուէին :

(1) Քնն. Պսմ. Հայոց, Գ. զԼ. Գ. էջ 293—294 :

(2) Եւսերիոս, Պսմ. Եկեղ. Գ. զԼ. Լ. Պսր. Աւեհ. Զ. զԼ. Թ. Ժ. : Ս. Եփրեմ, Hymnes contre les hérésies, էջ 438 : Թէոտորէտ, Hist. ecclési. Գ. 26 առ Marc-Aurèle, էջ 436—438 և առ F. Nau, Bartesane l'astrologue ևն. :

Այս և ասոնց նման առարկութիւններ կրնան իրենց պատասխանն ունենալ սակայն : Արգարներու իշխանութեան անկումէն ևտ.ք (214), Բարդաձան կրնար Եդեսիոյ սահմանները սահմանափակ ու կաշկանդիչ զգալ իր առջեւ : Թերեւս իբրև նախկին իշխանին մտերիմն ու նպաստաւորեալը բարի աչքով մը չէր դիտուէր հռովմէական նոր իշխանութենէն կամ կողմնապետներէն : Եւ կամ տեսնելով իր գեղեցիկ ծրագիրներուն մշուշի մը նման ցընդումը, ջանաց ապաստանարան մը կամ գործունէութեան նոր դաշտ մը փնտռել հիւսիսի դրացիներուն մօտ : Հայաստանի մէջ ապաստանարան մը գտնելու և կամ նոր գաղափարներ սերմանելու համար անպատճառ հայերէն գիտնալու պէտքը չունէր ան : Յոյն լեզուն իրեն համար գաղտնիք մը չունէր, և Հայաստանի բարձրագոյն դասակարգն ասորերէնի կամ պարսկերէնի հետ յունարէնի ալ ծանօթներ կրնար համբել :

Այս բոլոր առարկութիւններն ու դիտողութիւնները, սակայն, մեծ կշիռ մը չունին բնաւ : Արդարեւ չի թուիր հաւանական թէ Բարդաձան, Եդեսիոյ այն նշանաւոր անձնաւորութիւնը, Հայաստան եկած ըլլայ քարոզելու համար քրիստոնէութիւնը : Այս գրոյցը եթէ Խորենացիի յերիւրանքը կամ ճարտար գիւտը չէ, անոր ձախլիկ մէկ շփոթութիւնն է նոյն իսկ : Բարդաձան կրնայ Հայաստանի մէջ ապաստանի քաղաք մը փնտռելու գացած ըլլալ . բայց փաստ չունինք, պատմական ապացոյց չունինք : Մանաւանդ թէ հակառակը մտածելու իրաւունքն ալ զլացուած չէ մեզի : Չի թուիր թէ Հռոմի իշ-

խանութիւնը թշնամի աչքով մը դիտած ըլլայ Բարդաձանն ու անոր դպրոցը : Իր մահէն (222) ետքը , իր որդին՝ Հարմոնիոս , Աթէնքի հելլէն մտաւորականութեամբ անած , նոյն ուղղութեամբ , իր հօրը գործը կը շարունակէ . անոր նման երգեր կամ տաղեր կը յօրինէ , յունական փիլիսոփայութեան գաղափարները կը տարածէ . իր հայրենակիցներուն մէջ :⁽¹⁾

Ի՞նչպէս մեկնել ուրեմն , Խորենացին : Իրաւցրնէ Բարդաձանի անունով հեղինակութիւն մը ունեցած է իր առջեւ : Արդեօք ճարտար ձեռնածութիւն մը չէ՞ այն : «Մենք այլեւս չենք հաւատար , կ'ըսէ Ռուս հայագէտ Բրոֆ . Ն . Մառ , այն գիտնականներուն , որոնք մեզ կը հաւատացնէին թէ Մ . Խորենացին Հայոց պատմութեան հայրն է , անցեալ օրերու գործոց ճշմարիտ վերաստեղծողը , բայց նաև շատ քիչ հաւատք կ'ընծայենք անոնց , որոնք Խորենացին կը համարեն բոլոր ճիշտ կամ կեղծ պատմութեան հնարող» :⁽²⁾ Ընդհանրապէս գաղափարը կ'ուզէի արտայայտել Խորենացիի Բարդաձանեան աղբիւրին նկատմամբ : Խորենացի «խակապէս պատմագիր-բանաքաղ մըն է»⁽³⁾ : Աղբիւրներ , բազմաթիւ աղբիւրներ ունի իր ձեռքին տակ . հոգ չէ թէ երբեմն տարբեր գոյներով ներկայացնէ գա-

(1) Սողոմէն , Գ . 16 Թէոդորէզ , նոյն անդ Գ . 26 :

(2) Մ . Խորենացի ըստ Պ . Ն . Մառի , թրգմ . Ե . Լալայեան , ՀԱ . 1895 էջ 57 :

(3) Նոյն անդ :

նոնք ու չափէն աւելի բարձր հեղինակութիւն մը վերագրէ անոնց : Մար-Իբաս մը ունեցած է ան իր աչքին առջեւ . թէև շատ բաներ փոխած՝ փոփոխած ըլլայ անոր մէջ : Կրնայի՞նք ըսել արդեօք թէ այժմ ևս Բարդաժան անուամբ հեղինակ մը կամ ուրիշ հեղինակութեան մը մէջ ամփոփուած քաղուածք մ'ունեցած է ան իր աչքին առջեւ : Մի վայտք է եղած ըլլայ այդ հեղինակը, ինչ է անոր գործը : Մութ է մեզի համար : Ռինանի այն վարկածը թէ Հայոց պատմագիր Բարդաժանը բարեխոնացի համանուն անձնաւորութիւնն է զոր շփոթած պէտք է ըլլայ մեր պատմահայրը մեծ Գնոստիկեանին հետ⁽¹⁾, սրամիտ ենթադրութիւն մըն է, բայց ենթադրութիւն մը լոկ : Յորչափ չունինք մեր ձեռքին տակ Բարդաժանի անուան վերագրուած ո՛ր է է պատմական հեղինակութիւն մը կամ հատուածիկ մը որ մօտէն կամ հեռուէն վերաբերութիւն ունենայ Խորենացիի զրոյցին հետ, իրաւունք ունինք տարակուսելու անոր այդ ազդրւրին իրականութեան վրայ : Այսքանը հերիք է անշուշտ . ասկէց աւելին մեզ շատ հեռուները կը տանի : Մեր նպատակն էր ցուցնել թէ Բարդաժանի այդ կարծեցեալ միախոնարութեան զրոյցը պատմական հիմք չունի . և մենք չենք կրնար նոյնիսկ անուղղակի ապացոյց մը նկատել դէպի Հայաստան ասորի առաքելութիւններու գոյութեան :⁽²⁾ Թէպէտ տրամաբա-

(1) Marc-Aurèle, էջ 443 ծանօթ 3 :

(2) Ինչ որ ուղած է ընել Եր . սրկ . Տ . Մինասեանց (այժմ աշխարհական), die Arm. Kirche, Leipzig, 1904 էջ 3 :

նական հետախուզութիւնը գէպի այն կ'առաջնորդէ զմեզ . թէպէտ կրնանք երկու երկիրներուն աշխարհ հազրական դիրքն ու մտաւորական և նիւթական հաղորդակցութիւնները նկատի առնել և ի յառաջագունէ (a priori) ընդունիլ նոյնիսկ ասորի առաքելութիւններու գոյութիւնը :

Եւ սակայն , եթէ Բարդաժանեան զրոյցի մը կալուածը խոյս կուտայ մեր ոտքին տակ , մենք պիտի տեսնենք թէ ուրիշ շատ աւելի հաստատուն գետիներ կան , որոնք պիտի կրնան մեզի հաստատուն կռուան մը հայթայթել :

9

ՅԱԿՈՅ ՄԾԲՆԱՅԻ ՔԱՐՈՉԻՉ ՀԱՅՈՅ

Ճիշտ է , ապացուցուած պէտք է նկատենք և պիտի ապացուցանենք թէ Գրիգոր Լուսաւորիչէն առաջ քրիստոնէութիւնը մտած է Հայաստան . և մինչև այդ՝ քրիստոնէական կրօնը հարաւէն՝ Միջագետքէն եկած է մեզի :

Կապադովկիոյ աբիին մէջ սեղմուած հայ դաւանները Դերջանի⁽¹⁾ , Եկեղեաց⁽²⁾ , Գարանաղեաց⁽³⁾

(¹) Հմմտ . Ա.գաթանդեղոս , Վենետիկ 1835 , ձժ . էջ 589 :

(²) Նոյն անդ ձժ . էջ 587 :

(³) Նոյն անդ ձժ . էջ 585 :

երկիրները առաջին անգամ Գրիգորի ձեռամբ քրիստոնէութեան կը դառնան, մինչդեռ հարաւի նահանգները գրեթէ քրիստոնեայ էին արդէն ⁽¹⁾ : Ո՞վ կամ որո՞նք քարոզած էին այդ կողմերը :

Եթէ չունենայինք այնպիսի փաստեր, զորս յառաջ պիտի բերենք տակաւին, բաւական էր անշուշտ այս երկու երկիրներուն աշխարհագրական դիրքը մատնանշել, Մծբինի առաքելութեան կեդրոնի մը հանգամանքը շեշտել ⁽²⁾, Հայաստանի մէջ ա՛յնքան տարածուած, ա՛յնքան ընտանի դարձած Թաղէոս=Ադդէի կամ Աբգարու զրոյցը յիշել, ցուցնելու կամ համոզելու համար թէ Ասորիքը

⁽¹⁾ Ազաթանգեղոս Լուսաւորչի գործունէութեան բուն դաշտերը թուելէն ետք, կը ջանայ հաւաստել թէ քարոզած էր ան բոլոր Հայաստանը, Սատաղացւոց քաղաքէն մինչեւ Սաղտեաց աշխարհը, մինչեւ Ալանաց դուռները, Կասպից ծով, Փայտակարան. Ամրդէն մինչեւ Մծբին, մինչեւ Կորդուաց լեռները (Ազաթ. ծի. էջ 624) : Ազաթանգեղոսը կը գաղափարէ նաեւ Վարդան վրդ. Բարձրբերդցի (Ներքող Ի. Ս. Գր. Սոփ. Ե. էջ 69) : Այս բանէ չէ սակայն թէ Գրիգորէն առաջ քրիստոնէութիւն չկար Հայաստանի մէջ. թէ մէկ երկու տարուան մէջ, քանի մը մեհեաններ քանդելով կրցած էր Գրիգոր արմատացնել Քրիստոսի կրօնը Հայոց աշխարհին մէջ. ընդհակառակը : Ազաթանգեղոս բացարձակապէս կը լռէ և ջոյց չի տար թէ Լուսաւորչի Հայաստանի հարաւային գաւառներուն մէջ ալ մեհեաններ քանդած ըլլայ ա՛յնքան դժուարութեամբ որքան հիւսիսի, արեւմտեան ու միջին գաւառներու մէջ :

⁽²⁾ Հմմտ. Marquart, ZDMG. 1895 էջ 651 առ Եր. Սրկ. S. Մինաս. Die Arm. Kirche, էջ 3 :

մեծ դեր մը խաղացած է մեր մէջ, քրիստոնէութեան տարածման տեսակէտով:

Կան, սակայն, լրկու աչքառու դէմքեր, որոնք միթոսական կեղեւանքէն մերկացուելով՝ գերազանցապէս պատմական հանգամանքով կը ներկայանան մեզի: Անոնք Հայաստանի երկու միւս լուսաւորիչներն են, Յակոբ Մծբնացի և Դանիէլ Ասորի: Երկուքն ալ նշանաւոր գործիչներ, որոնք ստուերի տակ մնացած են, մեր պատմագիրներուն քով շատ բան կորսնցուցած են իրենց նկարագիրներէն: Եւ սակայն իրենց անունն ու յիշատակն այնքան ժողովրդական դարձած և այնքան անջնջելի մնացած են, որ առասպելական մէյմէկ հսկաներու տպաւորութիւնը կը թողուն մեր վրայ: Իրենց գործունէութիւնն այնքան մեծ և կարեւոր եղած է, որ շատ կանուխէն Գրիգոր Լուսաւորիչի գործունէութեան հետ բաղդատուած է նոյն իսկ: Այնպէս որ մէկը Գրիգորի եղբայրը կամ հօրաքեռորդին⁽¹⁾ դարձած է, իսկ միւսը՝ անոր է՛ն նշանաւոր աշակերտը:⁽²⁾

(1) Պսմ. Տարօնոյ, Վենետիկ 1832 էջ 22, 24օն, Վարք Ս. Յակոբայ, տիպ 4. Պոլիս 1824 էջ 407: Պսմ. Ս. Յակոբայ, Սոփ. ԻԲ. էջ 5: Վարդան վրդ. Ներքող ի Ս. Գր. Սոփ. Ե. էջ 47, Վարդան վրդ. Պսմ. Վենետիկ 1862 ժէ. էջ 37: Ռիտանէս եպ. Վաղարշապատ 1871 Ա. գլ. ձէ. էջ 79:

(2) Բուզ. Գ. գլ. ժդ. էջ 36: Ներքող յորդիս և բոռուն Ս. Լուս. Սոփ. Ժ. էջ 41: Խոր. Գ. գլ. ժդ. էջ 200 (Խորենացի ֆահմանայ կ'անուանէ զայն և հիւպերիս, իրեն կը հետեւի Թովմա Արծ-

Տարակոյս չկայ, ա՛լ միզի համար առասպել
մըն է այն աւանդութիւնը թէ Գրիգոր և Յակոբ
ազգականներ են, երկու պարթեւներ: Երկուքն
ալ Հայաստանի քարոզիչներ. այս բաւական էր ան-
շուշտ այդպիսի ազգակցական կապ մըն ալ երեւա-
կայելու համար. մանաւանդ թէ Գրիգորի ընտա-
նիքին քահանայական միապետութեան մը առանձ-
նաշնորհներն աւելի ամրապնդելու և անոր կա-
խարդանքը (prestige) աւելի զօրացնելու համար
գեղեցիկ միջոց մը կրնար ըլլալ ան: Յակոբ Պար-
թեւ մը չէր. Գրիգորի պարթեւական ծագումն ան-
գամ տարակուսելի է այժմ: Այս երկու մեծ անձ-
նաւորութիւններուն ազգականութեան զրոյցը Ե.
Գարէն շատ ետքը ծնունդ առած է: Զենոբ Գլակի
տեղեկութիւնները, որոնք գրեթէ հիմ կը ծառա-
յեն Գրիգորի և Յակոբի ազգականութեան զրոյցին,
պատմական արժէք չունին.⁽¹⁾ Զենոբի գոյութիւնն
անգամ կասկածելի է: Բուզանդ⁽²⁾ և Խորենացի⁽³⁾
անձանօթ են այդ զրոյցին: Իսկ Մծրնացւոյն

բունի Ա. զլ. ժ. էջ 60): Ասողիկ, Պսմ. Տիեզ.
տպ. Փարիզ Բ. զլ. ա. էջ 69: Վարդան վրդ.
պամ. ԻԲ. էջ 45:

(1) Հետեւաբար նաև Զենոբի հետեւողներուն
առած տեղեկութիւններն. ինչպէս են Ուխտանէս
անդ: Վարդան վրդ. Բարձրերդցի, ներքոյ ի Ս.
Գր. Սոփ. Ե. էջ 47 ևն.: Կր թողում նորագոյն
հեղինակներն ինչպէս են Neumann, նոյն էջ 18,
19 և ուրիշներ:

(2) Բուզ. Գ. զլ. ժ. էջ 22—26:

(3) Խոր. Գ. զլ. է. էջ 192—193:

վարքերն⁽¹⁾ դժուարաւ կրնան մինչեւ Ե. կամ Զ. դարերը բարձրանալ :⁽²⁾ Թերեւս Յակոբի և Գրիգորի արևնակցութեան զրոյցէն աւելի կանուխ կատարուած ըլլայ Յակոբի և Զգօն պարսկի շփոթութիւնը,⁽³⁾ որուն արդիւնք պէտք է նկատել զուցէ Գրիգորի կամ Արիստակէսի և Մծբնացւոյն միջեւ տեղի ունեցած թղթակցութեան մը առասպելը :⁽⁴⁾ Նոյն իսկ Մծբնացւոյն Զգօն պարսկ յորջորջումն անգամ հաւանական չի թուիր մեզ,⁽⁵⁾ որպէս զի

(1) Սոփ. ԻԲ. 1—63 : Զգօն, էջ 407—427 :

(2) Հմմտ. Գր. Խալաթեանց, ՀԱ. 1893 էջ 210—212 :

(3) Հմմտ. Գիննադիտսի (Ե. դարու վերջերը) վկայութիւնը (Mus. Հայ. Թրգմ. Հ. Գ. Զարբանէլեան Վենետիկ 1889 էջ 24), եթէ սակայն լատին եպիսկոպոսին այդ վկայութիւնը տարակուսական չէ :

(4) Հմմտ. Զգօն, էջ 3—5 : Սոփ. ԻԲ. էջ 57 Հ. Գ. Զարբանէլեան, նոյն անդ էջ 31—33 : Մխիթարեան այս հայրը շնորհաւորելի է իրեն այսքան անսովոր քաջութիւնով մը մերժելուն համար այս առասպելը : «Աւելորդ է անդրադարձնել, ինչ որ սղջամիտ բնութեցողին արդէն քաջայայտ է, թէ անհարազատ է այս թուղթն, և անուան զարմանալի փոփոխութեամբ մը՝ սրբոյն Գրիգորի մեծարոյ և նուիրական անուան մուտ գտեր է : Հաւանական կարծեօք Գրիգոր անուենով մէկը եղած է խնդրող ճառիցն, որ յետոյ շփոթուեր է ընդ անուան Լուսաւորչին : Նոյնպիսի վրիպմամբ յամանց ի մերոյն սուրբն Արիստակէս կարծուեր է խնդրող ճառիցն» — Հմմտ. նաև R. Duval, Litterat. syr. էջ 227 ծանօթ 1 :

(5) Հմմտ. Նորայր, Փարսոս Բուզանդ, 1890

կարենայինք ընդունիլ թէ այդ հասարակաց յորջորջումն եղած ըլլայ պատճառ Յակոբի և Ափրահատի (=Փրահատ, Հրահատ) շփոթութեան :

ՅԱԿՈԲ ՄԾԲՆԱՏԻԻ ԲՈՒՆ ԴԵՐՆ Ի ՀԱՅՍ

Ի՞նչ դեր ունեցած է, ուրեմն, Հայաստանի մէջ այս մեծ մարդը, Յակոբ Մծբնացի, որ Գրիգոր Լուսաւորչի մը կամ Արիստակէսի մը անգամ դասեր տալու կարող և արժանի անձ մը կը նկատուի մեր մէջ : Մանածիր՝ Ռշտունիի և Մծբնացիի յարաբերութիւնը նշանակալից է :

Ասորի մեծ հայրապետին անանուն վարքագիրը տարօրինակ պատմութիւն մը կ'ընէ⁽¹⁾ : Մանածիր՝ աւարի կ'անէ Ս. Եպիսկոպոսին թէմը, և Մանազկերտի (?) բերդին մէջ կը բանտէ անոր տասներկու սարկաւազները : Յակոբ կը լսէ իր սարկաւազներուն գերութիւնը, կը դիմէ անոնց ետեւէն ու կը հասնի Մանածիր՝ի բանակը : Ռշտունի նահապետը եպիսկոպոսին ոտքը կ'իյնայ⁽¹⁾, որ կը ջանայ կեղծել, ու կը խոստանայ յաջորդ օրը յանձնել զանոնք : Եւ սակայն երբ խոստումին վայրն ու ժա-

էջ 30, Կորիւն վարդապետ 1900 էջ 476, 477, ՀԱ. 1893 էջ 210 :

(1) Սոփերք, ԻԲ. էջ 55 ևն . :

մանակին կը հասնին, Մանածիր՝ ծովը թափել կուտայ անոր աշակերտները: Հայրապետը տեսնելով իշխանին արտաքը կը փղձկի, կուլայ դառնապէս ու հեռանալով կ'անիծէ Ռշտունեաց զաւառը: Արիստակէս կ'իմանայ, և թախանձագին կը խնդրէ որպէս զի անէծքի կապանքէն լուծէ Մանածիր՝ի աշխարհը: Պատմիչը չըսեր սակայն թէ Յակոբ ընդունած է Արիստակէսի խնդիրը: Անմիջապէս ետք կը պատմէ Մծրնացիին հրաշալի մահը, ուրկէ ետք — սարկաւազաց զէպքէն երեք տարի վերջ՝ ըստ անանուն հեղինակիս — սուրբին նշխարներուն փոխադրութեամբ աշխարհն իր նախկին պողաբերութիւնը կը վերստանայ:

Ըստ Խորենացիի ⁽²⁾, Մանածիր՝, ուրիշ բազմաթիւ գերիներու հետ, Ա. Յակոբի՝ 8 սարկաւազներն ալ (ոչ թէ 12) կը գերէ և երբ հայրապետը կը խնդրէ զանոնք, Մանածիր՝ չի հաւանիր, թագաւորը պատճառ բռնելով: Բայց երբ Ա. Յակոբ Խոսրովին կը դիմէ նոյն խնդիրն ընելու, Ռշտունեաց նահապետը «առաւել ևս զշարի, և ի սաղրելոյ գաւառականացն՝ զութ սարկաւազունս նորա, որք ի կալսնս էին, հրամայէ ի ծով ընկենուլ»: Հայրապետը կը բարկանայ, կ'անիծէ երկիրը և կը հեռանայ: Վրթանէս և Խոսրով բարկութեամբ կը հրամայեն գերիներն արձակել և ներողութիւն խնդրել

⁽²⁾ Խոր. Գ. գլ. է: Խորենացիին կը հետեւին Անտոյիկ Բ. գլ. բ. էջ 66, 67 (տպ. Փարիզ): Վարդան վրդ. պտմ. Ի. էջ 43—44: Այս վերջինը 7 սարկաւազ ունի փոխանակ 8ի:

մեծ հայրապետէն որ «Տէրոջը բարկութիւնը» անցնին
Չենք կրնար ըսել թէ որքան ստուգութիւն
ունին այս հակասական տեղեկութիւնները : Եթէ
որոշ կէտ մը կայ, որուն վրայ չկարենանք տարա-
կուսիլ, այն է թէ Մծրնացին եկած է Հայաստան
ու անջնջելի յիշատակ մը թողած է իր ժամանա-
կակիցներու սրտերուն մէջ : Պատմիչ մըն ալ ունինք
սակայն, աւելի հնագոյն և աւելի ստուգօւպատում,
որ բողոքովին տարբեր գոյներով կը ներկայացնէ
այս դէպքը. Փ. Բուզանդն է ան : Ոչ ասորի գե-
րիներու խօսքը կ'ընէ ան և ոչ 7 կամ 8 սարկա-
ւապներու : Մանածիր՝ անգութ մէկն է, որ բազ-
մաթիւ անմեղ մարդեր կը կոտորէ . Ս. Յակոբ կու
գայ «ուսուցանել և խրատել» զայն : Կ'արժէ որ
մեր պատմադրին խօսքերն առաջ բերենք հոս : «Ապա
հետ այսորիկ (յետ գիւտի տապանին) լուր լուս-
յերկրէն Հայաստանէ սքանչելի եպիսկոպոսն Յակոբ .
խաղաց զնաց առ մեծ իշխանն աշխարհատէրն մեծ
ծառայն արքային Հայոց առ Մանածիր՝ Ռշտունի,
և եկն թափեցաւ յաշխարհ նորա : Վասն զի լուեալ
էր զնմանէ՝ թէ այր չար և անղգամ է, և զուր
տարապարտ ի ցասմանէ դառնութեան սրտին իւրոյ
կոտորէ անթիւ մարդիկ : Եկն ուսուցանել և խրա-
տել զնա, զի յահե՛ տեսն Երկուցեալ դարձցի յընդա-
նութեան քարս, և մեկուսի՛ ի վայր դիցե՛ զանասնա-
բար զազանաւճառքիս մոլեգնութեան իւրոյ : Իսկ
իբրեւ ետես զնա, արհամարհեաց, ծաղր և այպն
առնէր անօրէնն Մանածիր՝ զայրն Աստուծոյ զՅա-
կոբ եպիսկոպոսն : Եւ առ վայրենի բարուցն իւրոց՝
զոր ունէր յանձին իւրում իբրեւ նմա հեծուկս

առեւելոյ, ու թէ հարիւր այր՝ որ կային ի կապանս
առանց յանցման՝ եւս ամէլ ապաջի նորա . և հրա-
մայեաց ի դահճէ միջջէ ի ծով անդր հոսել, և զայն-
չափ հողի առանց յանցման կորուսանել, և կատա-
կութեամբ ծաղու հրամայէր հալածել զնա յաշխար-
հէն իւրմէ : Եւ ապէ . Առ իւրմ բարեւասցութիւնդ
տեսե՛ր զխորդ մեծարեցի զքեզ . զիւր արարի նոցա
ի կապանացն, և ի ծովուն դեռ զուղին : Իսկ նա
զնացեալ անսի մեծաւ սրմութեամբ ըստ հրամանի
պատուէր ի տեսոն իւրոյ քօրապիւր զփոշի ոսից իւրոց
ի վերայ նոցա, . . . Եւ ելանէր քահանայապետն Յա-
կոբ ի գլուխ լերինն Լ՛նճաքեարս և նզովէր զաշ-
խարհն, զի մի՛ պակասեցի անսի խոռվութիւն միւն-
ջեւ իսպառ, փոխանակ տէրունի խաղաղութեան՝ որ
ոչ լուան : Եւ սուրբ առեւարանից եպիսկոպոսն զնոց
ի տեղի իւր : Իսկ յայնմ դաւտաի, յետ գնալոյ նո-
րա անտի, յետ երկուց աւուրց սատակեցաւ կինն
Մանածիրհայ եւ թն որդւով իւրով . յետոյ և ինքն
չարամտ՝ ծակոտեալ ելանէր մեծաւ տանջանօք
յաշխարհէ : Եւ ըստ բանին որ ասացաւ, ոչ եղև
խաղաղութիւն յաշխարհին յայնմիկ յօրէն յայնմանէ
եւ յայս» :⁽¹⁾

Ինչպէս կ'երեւի, Բուզանդ չգիտեր ասորական
կամ հարաւի գերիներու և սարկաւազներու պա-
րագան : Իրեն համար Ս . Յակոբ ոչ թէ սարկաւազ-
ներ պահանջելու կուգայ այլ քարոզելու՝ աւետա-
րանելու : Թերեւս Մանածիրհի բանտարկեալներն
ուրիշ անձեր չէին եթէ ոչ տեղացի քրիստոնեաներ :

(1) Բուզ. Գ. գլ. Ժ. էջ 24-25 :

զորս կ'ուզէր շարչարել ան, որոնց համար սուրբը կուգար բարեխօսելու (քարեաացութիւն ընելու): Բուզանդ չգիտեր նաև Ս. Յակոբայ նշխարներու փոխադրութեան պարագան. իրեն համար Ռշտունեայ երկիրը յաւէտ անէծքի աակ մնացած է ու պիտի մնայ. այն երկրին մէջէն խոռովութիւնը չպիտի դադրի, որովհետև «տէրունի խաղաղութիւնը» չի լսեցին անոնք, «աւետարանիչ եպիսկոպոսին» ականջ չի դրին: Ասկէց աւելի որոշ ու պատմական վկայութիւն մը կրնանք ըլլալ Մծբնացւոյն առաքելութեան մասին:

Ասորակոն ազգիւրներն ալ բաւական լոյս կրնային տալ այս մեծ մարդուն կեանքին վրայ, բայց գրեթէ ամէնքն ալ վերջին դարերու խմբագրութիւն են: Մար-Աւգինի կամ Եւգինէոսի կենսագրին համեմատ, ⁽¹⁾ Մծբնացւոյն և այս մեծ վանականին միջև սերտ յարաբերութիւն մը գոյութիւն ունեցած է: Մար-Աւգին (= Մարուգէ) մտերիմ ընկերը կ'ըլլայ Ս. Յակոբի: Իր բովանդակ համբաւը կը ծառայեցնէ Մծբնի եպիսկոպոսին, որուն եպիսկոպոսացման ալ պատճառ ու թելադիր կ'ըլլայ ⁽²⁾: Նոյեան տապանին գիւտը կը մարգա-

⁽¹⁾ *Acta Martyrum et Sanctorum*, տպ. P. Bedjan, (texte syriaque), Leipzig 1890-1895. հտ. Գ. էջ 376-480, առ J. Labourt, *Le Christ dans l'empire perse*, էջ 302-315, Հմմտ. *Livre de la Chasteté*, տիպ Chabot, Rome, 1891: R. Duval, *Litterature syriaque*, 1900 էջ 154 ևն.

⁽²⁾ Մծբնացւոյն ասորական կենսագրութեան մէջ յիշուած չէ այս պարագան. տե՛ս P. Bedjan, նոյն

րէանայ և մեծ հայրապետէն կ'ստանայ անոր մէկ մասը : Իր միաբանութեամբ ներկայ կ'ըլլայ Կորդուաց լեռան վրայ Ս . Յակոբի հիմնած վանքին հիմնարկութեան հանդէսին ⁽¹⁾ :

Այսպէս ասորի սրբախօսութիւններէն ալ կը հաստատուի թէ Ս . Յակոբի գործունէութեան դաշար Միջագետքի հիւսիսային սահմաններն են . Հայաստանի հարաւային գաւառները : Հոն վանքեր կամ մենաստաններ կը հիմնէ ան , կը քարոզէ ու կ'աւետարանէ :

անդ էջ 262 : R. Duval, *Litter. syr.* էջ 154 : Սոփ . ԻԲ . էջ 30-34 : Զգօն , Վարժ Ս . Յակոբայ, էջ 413 :

(1) Ս . Յակոբ վանք կը հիմնէ Քարտու (Կորդուաց) լեռան վրայ , ուր գտած էր տապանին կտորը : Հայ աւանդութեան համեմատ Նոյեան տապանը կը գտնուէր Մասիսի վրայ , ուրկէ գտած պիտի ըլլայ Յակոբ : Մասեաց սարերուն վրայ հաստատուած Քուրդերուն աւանդութիւնն ալ հայ զրոյցին արձագանգն է (տե՛ս Հ . Յ . Աճառեան , Մծրնայ Ս . Յակոբը Մասեաց Քուրդերուն մէջ , «Բանասէր» , հտ . Ե . 1903 էջ 61) : Ըստ Բուզանդայ այս նշանաւոր գիւտն եղած է «ի լեռան Սարարացիայ ի սահմանս այրարատեան տէրութեան ի գաւառն Կորդուաց» (էջ 22) : Հմմտ . Գէորգ-Մեսրոպ Հայաստանի նախաքննիկները , գլ . ԺԳ . (մամլոյ տակ) :

11

ԴԱՆԻԷԼ ԱՍՈՐԻ ԱԻԵՏԱՐՍՆԻՉ ՀԱՅՈՑ

ԱՍՈՐԻ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Ի ՀԱՅՍ

Հայաստանի ասորի առաքելութեան նշանաւոր դէմքերէն մէկն ալ, ինչպէս ըսինք, Դանիէլ Ասորին է: Ս. Գրիգորի թուան «մանուկն Յուսիկի» մահէն ետք, Հայոց երկրին մէջ միակ անձնաւորութիւնն է ան, որ արժանի կը նկատուի հայրապետական աթոռին: Ո՞վ էր այդ ասորի վանականը: Բուզանդի տուած նկարագիրը յոյժ շահեկան ու եզակի է:

Դանիէլի համար գործածած Փաւստոսի առաջին բարացուցական բառերն են. «Ծերունի սուրբն մեծն քորեպիսկոպոսն Դանիէլ, այր սքանչելի»⁽¹⁾: «Վերակացու էր, կ'ըսէ ան, և զլիսաւոր եկեղեցեաց նահանգին Տարօնոյ, ի մեծն և նախ զառաջին եկեղեցին ի մայր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեայց: Այսինքն նախ և զառաջին և զլիսաւոր տեղին պատուական. զի յառաջ նախ անդ շինեալ էր զսուրբ եկեղեցին և ուղղեալ սեղան յանուն տեսուն»: Ոչ միայն Տարօնի եկեղեցիին առաջնորդութիւնն այդ ասորիին յանձնուած էր, այլ և էր «վերակացու և հրամատար տեսուչ և հոգարարձու ամենայն եկեղեցեացն Հայոց մեծաց ընդ ամենայն տեղիս»: Անոր տեսչութեանը յանձնուած էին ոչ միայն Տարօնն իր սրբազան վայրերով, այլ և Դարանաղեաց գաւառին Թորդանու եկեղեցին, ուր կը հանգչէր Գրի-

(1) Բուզ. Գ. զլ. Ժդ. էջ 36:

գոր Լուսաւորիչ, Վաղարշապատի եկեղեցիները, Հռփախմեանց ու Գայեանեանց վկայարանները ևն ։

Ո՞վ էր այս «զարմանալի մարդը», ինչպէս կը կոչէ զանի Բուզանդ ։ Կօչիիներով ջուրերուն վրայէն կը քալէ ան, առանց երբեք թըջելու . երբ ձմեռ ասին կ'ուզէ համբորդել՝ լեռնացած ձիւնակոյտերը կը հալին անոր առջեւ . իսկ երբ հեռաւոր վայրեր կ'ուզէ երթալ՝ փայլակի նման կ'ընթանայ առանց դժուարութեան, կարծես կը թռչի ու յանկարծ կը գտնուի հոն ուր կ'ուզէ հասնիլ . մեռելներ կը յարուցանէ, հիւանդներ կը բժշկէ, անթիւ հրաշքներ կը գործէ ։ Անմարդի լեռներ կը բնակի ան, առանց երբեք տեսչութեան հոգն իր վրայէն թոթուելու ։ Միակ հանդերձ մը կը կրէ ան, կաշիէ գօտի մը ունի, ոտքերը սանդալներ հագած ։ Իր սնունդը վայրի բանջարներու արմատներն են ։ Գաւազան անգամ չի կրեր իրեն հետ ։ Հացեաց դրախտը կամ անտառն իր կայանն է . փոքրիկ քարայր մը . այս է իր դիտանոցը ։ «Եւ էր սորա, կը գրէ Բուզանդ, ընկալեալ զքորեպիսկոպոսութեան ձեռնադրութիւն աստիճանին ի ձեռաց մեծին Գրիգորի» . քիչ մը վերը «աշակերտ մեծին Գրիգորի» կը կոչէ զայն ։

Ասորի եպիսկոպոս մը աշակե՛րս Ս . Գրիգորի . մեզի տարակուսական կը թուի այս ։ Ո՛չ մէկ պատճառ չունինք հաւատալու որ Գրիգոր Կեսարիայէն կամ Սեբաստիայէն ասորիներ բերած ըլլայ իր հետը ։ Ազաթանգեղոսի այն հատուածն, ⁽¹⁾ ուր կ'ըս-

(1) Ա.հա Ազաթանգեղոսի խօսքերը . «Եւ գտաւ նէր (ի Սեբաստիա) բազմութիւն եղբարց՝ զորս հա-

ուի թէ Լուսաւորիչ թագաւթիւ «եղբայրներ» բերաւ իրեն հետ. երբէք չի ցուցներ թէ ասորիներ ալ գտնուած ըլլան անոնց մէջ: Ընդհակառակն ստիպուած ենք ընդունիլ թէ անոնք սոսկ յոյն քահանաներ կամ քարոզիչներ էին և ոչ նաև ասորի: Կեսարիոյ կամ Սեբաստիոյ մէջ քրիստոնէութիւնը յունական էր իր կազմակերպութիւնովն ու ծագումովը, ինչպէս ապացուցած է Տօթթ. Ատ. Հառնաք: (1) Ասորիք այնքան մեծ յարարերութիւն մը ունեցած չէ Կապադովկիոյ կամ Կեսարիոյ հետ, թո՛ղ Սեբաստիան: Ս. Եփրեմի դէպի Կեսարիա ունեցած ճամբորդութիւնն առասպելական կեղծիք մըն է միայն: (2) Ասորւոց առաքելութեան դաշան ինչպէս տեսանք, կ'երկարաձգուէր դէպի Արևելք՝ Պարսկաստան և դէպի հիւսիս՝ Հայաստան: Գրիգորէն առաջ ասորի միսիոնարներ եկած էին արդէն քարոզելու մեր մէջ: Յունական ազդեցութիւնը կամ առաքելութիւնը Լուսաւորչէն առաջ չի թուիր մտած ըլլալ Հայաստան: Գլխաւորապէս փաստ սա որ Կապադովկիոյ սահմանակից հայ աշ-

ւանեցուցանէր ընդ իւր գալ, զի վիճակեցուսցէ զնոսա ի քահանայութիւն յիւրում աշխարհին: Եւ բազում գունդս գունդս յաճախեալ առնոյր ընդ իւր» (Ա.գաթ. ՃԺԳ. էջ 601): Ինչ մ'անդին կ'աւելցնէ. «Եւ յետ այսորիկ առնոյր ընդ իւր զբողմութիւն հաւանելոցն» (նոյն անդ էջ 602):

(1) Dr. Ad. Harnak, *Die Mission und Ausbreitung des Christ.* Leipzig, 1902 էջ 471:

(2) Հմմտ. R. Duval, *Litterat. syriaque* էջ 334, 335:

խարհները, — որպիսի են Դերջան, ⁽¹⁾ Եկեղեաց և Գարանազեաց գաւառները, — քրիստոնէութեան կը դառնան Գրիգորի միջոցաւ միայն :

Պատմական կամ աւանդական ո՛ր և է սպացոյց կամ հիմք չունինք ընդունելու համար որ Գրիգորէն առաջ յոյն միսիոնարութիւն մը մուտք գործած ըլլայ Հայոց երկիրն ու ցոյց տուած ըլլայ գործունէութիւն մը ա՛յնքան բեղմնաւոր որքան ասորի առաքելութիւնները : Հռիփսիմեանց արեւմուտքէն գալուստը պատմական հիմք չունի : ⁽²⁾ Ինչպէս ըսինք, Թադէոս առաքեալի կապաղովկեան քարոզութիւնը վերջին դարերու մէկ հնարքն է . թերեւս կեսարիոյ աթոռին Հայոց աթոռին վերայ գերիշխանութեան պահանջումներուն և Հայ Եկեղեցւոյ ինքնագիտակցութեան շրջանին ծնունդ առած զրոյց մը : Ինչպէս հայ նոյնպէս ասորի եկեղեցին ալ նշանակելի յարաբերութիւն մը ունեցած

(1) Նշանակալից է Ա. դաթանգեղոսի տուած նկարագիրն այս նահանգի ընակչաց մասին . «Ապա փութացեալ հասանէր ի գաւառն Դերջան, զի և անդ յառաջացեալ լիցի լնուլ զառաքելական քարոզութեանն զարուեստ մշակութեան, և զերծուցանել զնոսա ի զարչելի դիւցական սասանայակիր բարուցն ճիւղադրեակ : Զխուժադուժ կողմասնսն աշակերտելոյ, զխոշորագոյն եւ զխեցրեկագոյն բարս ներանոսութեան շրջել ի զգաստութիւն» (Ա. գաթ. ձժ. էջ 589, 590) . նմանագոյն բարք՝ արդարեւ՝ կապաղովկեան խուժադուժ և խեցրեկագոյն ժողովրդեան :

(2) Ա. Մ. Գարագաշ, Քնն. Պսմ. Մասն Գ. գլ. 4. էջ 327, 328 ևն. : Աղան վարդ. Ա. գաբաւեղոս քնն. ուսումնասիրութիւն (ձեռագիր՝ Ա. րմաշ) :

չէ Կապադովկիոյ կամ մասնաւորապէս Սերաստիոյ յոյն եկեղեցւոյն հետ՝ քրիստոնէութեան առաջին երեք դարերուն : Հետեւաբար Գրիգոր ասորի եկեղեցականներ չէր կրնար բերած ըլլալ իր հետ՝ իր կրօնական ու մտաւորական հայրենիքէն (Կապադովկիայէն) :

Զենոբ Գլակի տուած այն տեղեկութիւնները, որոնց համեմատ Գրիգոր Կեսարիայէն ասորի քահանայներ հրաւիրած ու անոնցմէ շատերուն կարեւոր պաշտօններ յանձնած էր, Զենոբի տուած այդ ծանօթութիւնները, կ'ըսենք, կեղակարծ յերկրանքներ են լոկ : «Այն նամակներն որք Զենոբայ գրքին նախերգանքը կր կազմին, կր գրէ Եղիշէ եպ. Գուրեան, ո՛չ գրական և ո՛չ ալ պատմական արժէք մը ցոյց կուտան և ծայրէ ի ծայր անհարազատ գրչի մը ընծայելի են :»⁽¹⁾ Այս այն նամակներն են որոնք Զենոբի գրքին մէջ միակ ազդիւրը կր կազմեն մեր այս խնդրոյն տեսակէտով : Ըստ մեր քննադատ և բանասէր-բանաստեղծ եպիսկոպոսին. Զենոբայ պատմութեան գլխաւոր նիւթն է քրմակալն պատերազմը, որ չի կրնար կեղծ ըլլալ իր ամէն մասերովն : Այդ գրուածքին նախնական բնագիրը «ասորերէն էր անշուշտ՝ Զենոբայ ձեռամբ գրուած և հայ թարգմանիչն (Յովհ. Մամիկոնեան կամ այլ ոք)՝ ըստ կոմս ներմուծումներ ըրած են և խանգարած զայն՝ ձախողակի մտածութիւններով» :⁽²⁾

⁽¹⁾ Եղիշէ եպ. Գուրեան, Պատմ. Հայ Մատենագրութեան (ձեռագիր) :

⁽²⁾ Եղիշէ եպ. Գուրեան, նոյն անդ :

Թէ իսկ ընդունինք մեր սրբազանին այս վերջին կարծիքը— Զենորի նախնական գրուածքը ասորեբէն եղած ըլլալու կարծիքը— ո՛չ մէկ կերպով չենք կրնար հաստատել թէ ասորի հոգեւոր պաշտօնեաներ Կեօարիայէն եկած ըլլան Հայաստան Գրիգորի ժամանակ և անոր հրաւերով : Եթէ յարաբերութիւն մը ունեցած են մեր Լուսաւորչին հետ, պէտք է Հայաստանի մէջ ունեցած ըլլան անոնք :

Ս. Գրիգոր յոյն միախոնար մըն է մեր մէջ, յունական կրթութիւն ու դաստիարակութիւն ստացած, յոյն եկեղեցիին մէջ մեծցած, անոր ծէսերովն ու աւանդութիւններովը սնած, կուգայ քրիստոնէութիւնը տարածելու Կապադովկիոյ հարեւան երկրին մէջ : Շատ բնական էր թէ իր գործակիցներն ալ յոյն եկեղեցականներ պիտի ըլլային :

Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայոց երկրին մէջ գտաւ անշուշտ բազմութիւ ասորի եկեղեցականներ, որոնք իրմէ առաջ եկած էին իր գործը կատարելու, թէև չէին կրցած յաջողիլ՝ ամբողջ երկիրը քրիստոնէութեան դարձնելու, ինչ որ գրեթէ կրցած է ընել Գրիգոր՝ օժանդակութեամբ ու քաջալերութեամբ Տրդատայ : Գրիգոր ու Տրդատ չպիտի կրնային յաջողիլ՝ անշուշտ՝ իրենց ծրագրին մէջ, եթէ հարաւէն եկած միախոնարներ, դուրսէ իրենց արիւննովը, տարածած չըլլային զայն երկրին ամէն կողմերը : Նոյն իսկ եթէ ընդունինք թէ կարծուածին չափ ընդհանուր կերպով ընդունուած չէ քրիստոնէութիւնը Գրիգորի ժամանակ, դարձեալ պէտք է խառտովանինք նախագրիգորեան գործիչներու մեծ դերը : Հաւանաբար ասորի Զենորը և իր համազգի ընկեր-

ներն ուրիշ անձեր չէին եթէ ոչ այդ նախագրիգոր-
եան կամ անկէ ետքը հարաւէն եկած ասորի աւե-
տարանիչներ կամ վանականներ, որոնց ապա յու-
նական ծագում մը կը վերագրուի և կ'ուզուի Ս.
Գրիգորի գործակիցները նկատել զանոնք: Արդարև
չենք կրնար չընդունիլ թէ Տարօնի մէջ մեծ գոր-
ծունէութիւն մ'ունեցած են ասորի եկեղեցական-
ներ: Զինորեան կամ տարօնեան աւանդութիւննե-
րը ո՛րքան ալ առասպելական նկատուին, անհիմն
չեն բոլորովին: Ի՞նչ պատճառ ունէր է. կամ է.
դարու գրիչ մը (Զենոբը խմբագրող գրիչն՝ օրինակ),
ինչ պէտք ունէր Գլակայ վանքին և անոր յարա-
կից եկեղեցական հիմնարկութիւններուն ծագումը
ասորի մէկու մը վերագրելու, հոգ չէ թէ Գրիգորի
նշանաւորագոյն աշակերտներէն մին ներկայացնէր
զայն: Մանաւանդ թէ Զենոբ աւելի գործակից մը
կը ներկայանայ Գրիգորի քան անոր աշակերտը:
Ի՞նչ ալ ըլլայ սա ստոյգ կը թուի թէ Տարօնի մէջ
ասորի գործիչներու աւանդութիւն մը գոյութիւն
ունէր, զոր կը ջանայ նորօրինակ գոյնով ներկայա-
ցընել մեր խարդախող (faussaire) գրիչը:

Ասորի միանրաններու ծայրայեղօրէն երկրորդա-
կան հանգամանք մ'ընծայուիլը և Գրիգորի գոր-
ծունէութեան ստուերին տակ ծածկուիլը յունական
ազդեցութեան զօրացումէն ետք միայն պէտք է
տեղի ունեցած ըլլայ: Եւ ծանօթ է արդէն թէ ինչ-
պէս յաղթեց ու զօրացաւ մեր մէջ յունական քրիս-
տոնէութիւնը:

Ահա այս ձգտումն մէկ հետքը և վերջամուտ
աւանդութիւն մը կը նկատենք նաև Գանիէլ Աստ-

րիի պարագան : Դանիէլ դժուարաւ կրնայ Լուսա-
ւորչի աշկերտը նկատուիլ , բառին անձուկ իմաս-
տովը . այսինքն չէ կարելի յոյն կամ Կապադովկեան
գործակից մը նկատել զայն Գրիգորի ⁽¹⁾ : Դարձեալ
կը կրկնենք . ոչ մէկ պատմական ասպացոյց չունինք
ընդունելու համար թէ Գրիգոր ասորի գործակից-
ներ բերած է Սեբաստիայէն ⁽²⁾ : Հաւանաբար Հայաս-
տանի մէջ ասորի քարոզիչներու հանդիպած էր ան,
որոնց հետ բարեոք յարաբերութիւն մը պէտք էր
ունեցած ըլլալ . բայց չենք կրնար ըսել թէ Գրիգորի
ծանօթ այդ ասորի եկեղեցականները յոյն եկեղեցիի
գործիչներն էին , թէ իրենց կրթութիւնը կամ դաս-
տիարակութիւնը Կապադովկիոյ մէջ առած էին՝
Գրիգորի նման , թէ հետեւաբար Հայ եկեղեցին իր
ծագումով յունակա՛ն է աւելի քան ասորական :

Դանիէլ մնծ մարդ մըն է մեր մէջ , համբաւա-
ւոր , յիշատակելի դէմք մը , Բուզանդի բառերով .
հեթանոս ժողովուրդներու փարոզիչ մը . «այլ և ի
կողմանս Պարսից յօտար տեղիս քարոզեաց սա , և

(1) Հմմտ . Եր . Սրկ . die Armen. Kirche, էջ
5-8 : Տօքթ . Թօփչեան չէ համոզիչ («Լոյս» 1905,
թ . 31 էջ 743) :

(2) Ստեփ . Օրբէլեան կը յիշէ Ասորի ունն , զոր
Գրիգոր իբրև թէ բերած էր իր հետը Կեսարիայէն
և զրկած էր Սիւնիք աշակերտելու և ուսուցանե-
լու համար (Պատմութիւն , հտ . Ա . գլ . Ե . էջ 58) :
Յայտնի է սակայն թէ Օրբէլեան շատ ազդուած է
Զենոբ Գլակէն (տե՛ս նոյն անդ) : Թերեւս Սսական
աւանդութիւն մը , որ ասորի քարոզիչի մը յիշատակն
ունէր անշուշտ , կը ջանայ համաձայնեցնել պատմիչը
Զենոբի տուած ազճատ ծանօթութիւններուն հետ :

անթիւս ի մոլորութենէ դարձոյց» (1) : Ուրեմն ասորի առաքեալ մըն է ան, քարոզիչ մը, որ հեռաւոր տեղեր աւետարանելէն ետք, կուգայ Հայաստան՝ հո՛ն ալ քարոզելու : Թեքեւս հոն գնահատուելով իր գործունէութիւնը, քորեպիսկոպոսութեան աստիճան կ'ստանայ Գրիգորէն, եթէ հաւատք ընծայենք միակողմանի Բուզանդին (2) : Ասով իր միսիոնարական հանգամանքը չէր կորսընցնէր անշուշտ : Իր ունեցած բարձր դիրքը շատ բան կը խօսի մեզի : Առանց Սեբաստիայէն եկած ըլլալու, կրնար, ուրեմն, Լուսաւորչի ծանօթն ու բարեկամն ըլլալ, անոր արժանի յաջորդ մը ըլլալ հայրապետական աթոռին, սիրել զայն և անոր ընտանիքը, ամէնքն ալ կրօնական գործիչներ : Բայց իր գործելու և խորհելու եղանակը յունական ըլլալէ աւելի ասորական էին անտարակոյս : Իր աշակերտները պիտի ազդուէին իրմէն : Եւ այսպէս Գրիգորի և անոր գործակիցներու հաստատած յունական դպրոցներուն քովիկ և անոնց հետ պիտի հաստատուէին նաև ասորական նկարագիրը կրող դպրոցներ, յունարէնին դիմաց՝ ասորերէն լեզուն :

(1) Բուզ. Գ. գլ. ԺԴ. էջ 36 :

(2) Բուզ. անդ էջ 37 :

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

Ահա Հայաստանի կրօնական վիճակը Գրիգորէ առաջ : Անկէ ետքի անոր դիրքը մեր ծրագրէն դուրս է : Հոս կանգ կ'առնենք, ուրեմն, և կ'ամփոփենք :

Հայաստան իր աշխարհագրական դիրքով և շնորհիւ այլևայլ դարերու մէջ իրեն դիրկը եկած հրէայ գերիներու, շատ կանուխէն ընդունած կը թուի քրիստոնէութիւնը : Քրիստոնէութեան մուտքն ի Հայս, ինչպէս ամէն տեղ, եղած է շատ խոնարհ և շատ անզգալի կերպով : Այս բնելով հանդերձ հարկ է բացայայտ կրկնենք թէ Թագէտսի և Աբգարի զրոյցն՝ իր բոլոր պարագաներով՝ պատմական չէ . վերջին դարերու գործ է :⁽¹⁾

Այս աւանդութիւնը եթէ ստոյգ կողմ մը ունի այն ալ թերեւս հարաւի ազդեցութիւնն է Հայոց վրայ : Ստուգիւ քրիստոնէութիւնը հարաւէն կուգայ, Ասորիքէն կուգայ : Արեւմուտք ո՛չ մէկ

(1) Հայ եկեղեցւոյ ամէնէն պահպանողական եկեղեցականներէն իսկ, գոնէ անոնք որ ունին քիչ շատ որոշ զարգացում, ընդունած են այս պարագան . նոյնպէս Վենետիկեան պահպանողական հայրերու ամէնէն կարկառուն ներկայացուցիչը Հ. Ալիշան . «Մենք ալ զԱբգար աւելի Ասորոց թագաւոր կը համարինք և ո՛չ Հայոց» կը գրէ ան (Արշարոյս Հայոց էջ 7) :

ազդեցութիւնն չէ ունեցած Հայոց վրայ՝ Գրիգոր Լուսաւորիչէն առաջ : Աւելի ասորի քարոզիչներ մեծ գործունէութիւն մը ցոյց տուած են : Անոնց ամէնէն նշանաւոր դէմքերը եղած են Յակոբ Մըծբընացի և Դանիէլ Ասորի . երկու ճշմարիտ ասորի քարոզիչներ :

Անոնց գործը շատ ուժեղ և արդիւնաւոր եղած է : Գրիգորի ճամբան հարթած են անոնք , պատրաստած են դեախնը , դոնէ Հայաստանի հարաւային գաւառներուն մէջ : Ասորական առաքելութիւններու այս գործունէութեամբ կը մեկնուի անշուշտ ասորի եկեղեցւոյն կամ ասորերէնի խոր ազդեցութիւնը Հայոց մէջ :

Եթէ մեր նպատակէն դուրս չըլլար , երկարօրէն կրնայինք յիշել այն բազմաթիւ եկեղեցական , դրական , ժողովրդական բառերը , յատուկ անունները , որոնք ասորերէնէ փոխ առնուած են հայերէնի մէջ . կրնայինք դեռ յիշատակել Գրիգոր Լուսաւորիչէն յետոյ երեւցած բազմաթիւ ասորի եկեղեցականներու անունները ևն . : Բաւական է անշուշտ շեշտել թէ , նոյնիսկ Գրիգորէն ետքը , ասորական ազդեցութիւնը շատ զօրաւոր եղած է Հայոց մէջ : Հայոց վանական կազմակերպութիւնը իր հիմով և իր ծագումով թէև յունական բայց նոյնքան և ասորական է : Ասորերէն լեզուն շատ տարածուած է Հայոց մէջ , նոյնիսկ Հայաստանի մեծագոյն մասին մէջ եկեղեցական լեզուն եղած է ⁽¹⁾ :

(1) Հմմտ . Ղազար Փարպեցի , Վենետիկ , էջ 39-40 , 147 , 149 ևն .

Մեսրոպ Մաշտոց աւելի ասորագէտ եղած է քան յունագէտ ⁽¹⁾ : Հայոց պատարագամատոյցը ամէնէն առաջ ասորական եղած է աւելի քան յունական ⁽²⁾ : Աստուածաշունչը է՛ն առաջ ասորերէնէ թարգմանուած է մեր մէջ ⁽³⁾ : Յոյն հայրերէն առաջ ասորի հայրերը և դրուածները թարգմանուած են հայերէնի . Ս . Եփրեմ , Եւսեբիոս , Զդօն , Լաբուրնա , Պօղոսի Գ . թուղթ առ Կորնթացիս , թուղթ Յակոբու , Վարդապետութիւն Առաքելոց ևն . ևն . :

Ասորի դպրոցները , Մծբինի և Եգիսիոյ դպրոցները , մանաւանդ Եփրեմի «Պարսից դպրոցը» , շատ մեծ ազդեցութիւն մ'ունեցած են հայ դրականութեան վրայ : Անոնց ուսուցումի մեթօտը գրեթէ նոյնութեամբ ընդունուած է մեր մէջ : Անոնց նման ընթերցողներ և մեկնիչներ եղած են նաև Հայոց մօտ : Անոնց երգերը մանաւանդ շատ սիրելի եղած են . Բարդաձանի կամ Եփրեմի դաշնակաւոր երգերուն նման , հայք ևս չինած են երգեր = օրհնութիւններ = շարականներ , որոնցմով թնդացուցած են իրենց տաճարներու կամարները : Հայ եկեղեցւոյ Շարակնոցի «Ապաշխարութեան Օրհնութիւններն» ու ժամագրքի պահոց , «Թագաւոր յաւիտեաններ»ը , որոնք ընդհանրապէս կամ մասամբ Ս . Մեսրոպի և Շնորհալիի կ'ընծայուին , Եփրեմի երգերուն նմանութիւններն են մեծ մասամբ :

(1) Հմմտ . Փարսեցի , էջ 46-47 , 41 , 48 , 51 ևն :

(2) Հմմտ . Պատարագամատոյց , Հ . Յ . Տաշեանի հրատարակած , էջ 102 , 103 , 106 , 108 , 110 , 168 , 170 ևն . :

(3) Հմմտ . Խոր . Գ . դ . ԾԴ . էջ 248 . ԿԱ . էջ 260 .

Ահա մէկ երկու օրինակներ

Ս. Եփրեմ

Ժամագիրք

Շարական

Ա. Յորձանս անօրէնուժեան սարաբերեալ ծփիմ եւ առ քեզ ապաւինիմ որպէս Պետրոսի ձեռնարկեալ ինձ:

Նաւապետ բարեզուժ առ քեզ ապաւինիմ որպէս ինձ ձեռն որպէս երբեմն Պետրոսին ի վերայ ալեաց, որ ծփիմս ալեկոծեալ յանցանօր մեղաց եւ կեցո:

Ծանրացեալ մեղօր ընկզմի անձն իմ, ընկալ զիս որպէս երբեմն զՊետրոս, որ ծփիմս ալեկոծեալ ի խորս մեղաց ծովու սարաբերեալ ծփիմ. նաւապետ բարի փրկեալ զիս:

Գոչեմ որպէս զմասաւորն արդարանալ:

Աստուած մարդասէր, որ զմասաւորն արդարացուցեր, քաւեալ զիս: Աղաղակեմ որպէս մասաւորն եւ հեղում զարտասուս:

Շնորհեա զյանցանս իմ որպէս զաւազակին:

Գծայ Տէր ի վերայ մեր որպէս եւ աւազակին փրկիչ եւ կեցո:

Որպէս աւազակն աղաղակեմ առ քեզ:

Բ. Փրկեա զըմբռնեալս՝ որ ի խորս մեղաց ծովու անկեալ կամ:

Ի խորս մեղաց ծովու սարաբերեալ ծփիմ. նաւապետ բարի փրկեալ զիս:

Գ. Խթեա ի քարացեալ սիրս իմ եւ հան ինձ արտասուս ապաշխարութեան:

Տէր ի սրտ իմմէ հան ինձ արտասուս ապաշխարութեան:

Դ. Հովիւ բարի, ինդրեա զիս զմոչորեալս:

Առ քեզ ապա ինիմ հովիւ բարի, խընդրեալ զիս զմոչորեալս:

Ս. Սփրեմ

ԽԶ. Լուր *Տկր* աղա-
ղակի անառակիս որ
աւօթով կամ առա-
ջի քո:

ԴԶ. Անկանիւմ առա-
ջի քո *Տկր*, եւ խընդ-
րեւմ գթողութիւն
յանցանաց, ընկալ
զսպաստանս

Փամագիրք

Շարական

Լուր *Տկր* ձայնի ող-
բայոյս որ աւօթով
կամ առաջի քո իմ
չարաչար վարու քս:

Անկանիւմ առաջի քո
եւ խնդրեւմ գթողու-
թիւն յանցանաց ի-
մոց. մի՛ անտես
առնիր շայք զաղա-
չանս իմ:

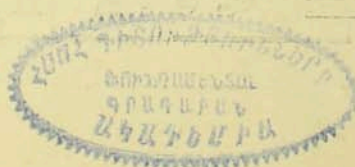
Ի հարկէ դեռ կրնայինք շարունակել այս մեր-
ձեցումները. բայց մեր ընթերցողները այսքանով
կը բաւականան կը կարծենք:

Չենք ուզեր երկարել այլևս. ամէն հետեւու-
թիւն կը թողունք ընթերցողին՝ ինքնին կատարել:
Միայն կ'ուզենք կրկնել թէ, ինչպէս հայ եկեղե-
ցիին, նոյնպէս եւ հայ դպրութեան ու հայ դաս-
տիարակութեան պատմութիւնը՝ առանց ասորական
այս ակնբերեւ ազդեցութեան՝ չի կրնար մեկնուիլ:

[1n-504.]

Յ Ա Ն Կ

	Յառաջարկ	5
Գլ. Ա.	Հրեայք սարածից Քրիստոնեան	7
Գլ. Բ.	Հրեական ազդեցութիւնը Հայոց վեպ	10
Գլ. Գ.	Հրեայ գաղութներ ի Հայս	14
Գլ. Դ.	Թաղեկոսի գրոյցը	23
Գլ. Ե.	Հայաստան Քրիստոնեայ՝ Բ. դարեւ	29
Գլ. Զ.	Ասորիք, Կապադովկիա եւ Հայաստան	32
Գլ. Է.	Ասորի գաղթուններ	35
Գլ. Ը.	Բարդաւան ֆարոգից Հայոց?	40
Գլ. Թ.	Յակոբ Մծրնացի ֆարոգից Հայոց	47
Գլ. Ժ.	Յակոբ Մծրնացիի բուն դերն ի Հայս	52
Գլ. ԺԱ.	Դանիել Ասորի Աւեստրանից Հայոց, — Ասորի առաջնութիւններ ի Հայս	58
Գլ. ԺԲ.	Ասորական ազդեցութիւնը Հայոց վեպ	67

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾ

1. Հայ բարգմանիչները Բիւզանդիոնի մէջ, Պատմական թատերախաղ (Ինպատարգմտի Կ. Սաչի ընկերակցութեան)	1.20
2. Ազատութեան իսկալը, թատերերգ. (Ինպատար Թոտոսթոյի Կ. Սաչի Արհեստանոցին)	2.20
3. Քրիստոնէութեան մուսնի ի Հայս	5
4. Հայաստանի նախաբնիկները եւ իրենց փաղափարքները, պատկերազարդ. (մամուլի տակ)	

Գնուելի համար դիմել Պոլիս Կրթնական
 (Չափմամբար, 25) եւ Արծիւ (Մարտնա-
 ճարար, 22) գրաստիներուն եւ կամ
 հեղինակին՝ Ռոստո

